

#

801.71-3

2-97

А. П. ЧЭХАЎ

Н У Д Н А Я
Г І С Т О Р Ы Я

891.71-3

4-997

БДВ

#

801.71-3

2-97

А. П. ЧЭХАЎ

113

Шэвчэў

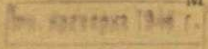
10410.7

НУДНАЯ ГІСТОРЫЯ і ІНШ. АПАВЯДАНЬНІ

Пераклад з расійскай мовы Ё. Х. і Ю. Т.

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАЎНАЕ ВYДАВЕНТВА
МЕНСК — 1931

З Ъ М Е С Т

	<i>Стар.</i>
Прадмова	3
Нудная гісторыя	13
Няпрыемнасьць	103
Уладзiк	131
Княгіня	150
Беда	168

нв.
1954 г.

Зак. № 1267. 5000 экз. (5¹/₂ арк.). Галоўлітбел № 2873

Друкарня БДВ імя Сталіна

ПРАДМОВА

Творчасьць Антона Паўлавіча Чэхава (1860—1904) надзвычайна багатая і разнастайная сваім зместам. Лік напісаных ім твораў даходзіць да 600.

Гэтулькі сама прыблізна і тэм закранута ім у сваіх творах. І дзіва няма, што іх вельмі цяжка за адзін раз разгледзіць усе.

Але ўсё-ж, ня гледзячы на гэта, пры разгляданьні літаратурнае спадчыны, што пакінуў нам Чэхаў, можна ўстанавіць некаторы пэўны шлях, як збіралася гэтая спадчына ды разьвівалася чэхаўская творчасьць, што мяняла свае адценьні і змест разам з разьвіцьцём сьветапогляду самога творцы.

Пачатак гэтага шляху ідзе ад студэнцкіх гадоў, калі ня лічыць яго раньніх, вучнёўскіх спроб, што ён сам потым і не друкаваў.

Унук прыгоннага селяніна, што адкупіўся на волю ад свайго пана Чарткова, сын дробнага таганрогскага гандляра, Чэхаў нарадзіўся, рос, выхоўваўся і вучыўся ў дробнабуржуазным, мяшчанскім асяродзьдзі. Яно сваім укладам і зрабіла на яго моцны ўплыў. Пра сваё дзяцінства ён заўсёды ўспамінаў з вельмі цяжкім пачуцьцём. Ён павінен быў раницю хадзіць у гімна-

зію, а ўвечары гандляваць у краме, дапамагаць бацьку. Бацька-ж быў чалавек даволі суровы ў сваёй сям'і, спрыцен да біцьця. Яшчэ малады Чэхаў павінен быў у сьвяточныя дні быць за пеўчага ў царкоўнай імшы, а вярнуўшыся з царквы правіць тую самую імшу і дома. Даводзілася слухаць настаўленьні старэйшых аб прыстойнасьці, аб тым, што «капейка рубель बे-ражэ», і г. д. і г. д. «З маленства ў мяне ня было дзяцінства»,—ня раз казаў Чэхаў, будучы ўжо сталым чалавекам.

А потым надышло ня лепшае юнацтва.

Абанкрутаваная сям'я пераехала ў Маскву, дзе бацька спадзяваўся знайсці сабе заробкі. Сам Чэхаў павінен быў да часу астацца ў Таганрозе, каб скончыць курс навучаньня ў гімназіі, павінен быў жыць самастойна з працы рук, а пасля, калі ён таксама пераехаў у Маскву і паступіў ва ўнівэрсытэт на мэдыцынскі факультэт, яму трэба было ня толькі сябе, але і сям'ю прахаваць. Вот тады, шукаючы заробку, ён і ўзяўся за літаратурную працу, ды займаўся ёю і потым, скончыўшы ўнівэрсытэт, ужо будучы доктарам, аж да самае сьмерці і такім чынам зрабіўся профэсыяналам-літаратарам. Гэтымі фактарамі—пачатковым выхаваньнем у асяродзьдзі провинцыяльнага мяшчанства, паходжаньнем яго ад клясы дробнае буржуазіі і пераходам яго ў асяродзьдзе інтэлігенцыі—і вызначаецца ход разьвіцьця ягонае творчасці.

Цікава, што цяжкія ўмовы дзяцінства і юнацтва н

загубілі вясёлага, жыцьцярадаснага настрою Чэхава. І гімназістым старэйшых клясаў і студэнтам унівэрсытэту ён-быў здаровым, бадзёрым, жыцьцярадасным юнаком з бяздонным запасам такога-ж бадзёрага, жыцьцярадаснага сьмеху. Пэрыод «бяздумнага сьмеху»—так ільга было-б назваць гэты час жыцьця і творчасьці Чэхава.

Ззнаўшы ўдачу з першым сваім літаратурным творам—«Ліст данскога пана да вучонага суседа»,—што быў надрукаваны ў гумарыстычнай часопісі «Стрекоза», Чэхаў хутка робіцца сталым супрацоўнікам цэлага шэрагу такіх часопісаў і пасылае ў іх адно за адным свае маленькія апавяданьні, што вызначаюцца здаровым, бадзёрым сьмехам. Варта толькі прыгадаць такія з іх, як «Хірургія», «Конская фамілія», «Дачка Альбіёну», «У лазьні», каб добра сабе ўявіць, што гэта былі за апавяданьні.

Як яны пісаліся, пра гэта апавядае нам і сам Чэхаў.

«Даўней я, бывала, пісаў, як птушка пяе. Сяджу і пішу. Ня думаю, як і пра што. Само пісалася. Я мог пісаць калі хочаш. Напісаць нарыс, апавяданьне, ацэнку мне была невялікая праца. Я так, як маладое цяля або жарабя, выпушчаны на вольны і сьветлы прастор, скакаў, лётаў, брыкаўся, махаў хвостом, матаў сьмешна галавою. Сьмяяўся сам, сьмяшыў таго, хто быў навакол мяне. Я браў жыцьцё і, ня доўга думаючы над ім, трос яго туды-сюды. Шчыпаў яго, казытаў, хапаў за бакі, тыкаў пальцамі ў бакі, пад грудзі, ляпаў па жываце. Было самому весела і з

боку, напэўна, сьмешна выходзіла. Я сам час-часом бяру цяпер даўнейшыя апавяданьні, чытаю і дужа сьмяюся. Думаю: «вось як пісаў».

Так было гады тры-чатыры.

Але з другое паловы васьмідзесятых гадоў, крыху пад уплывам натуральнага росту асобы, крыху пад уплывам людзей, што ўжо ўбачылі ў ім будучага вялікага пісьменьніка, як, напрыклад, старога літаратара Д. В. Грыгаровіча, а сама больш пад уплывам нязвычайна панурага характару тагачаснае эпохі, настрой Чэхава і як чалавека наогул і як поэты рэзка мяняецца.

Поўны разгром рэволюцыйнае і нават проста лібэральнае грамадзкасьці, распад дваранства, упадніцтва інтэлігенцыі, малюнак поўнага зьбядненьня цёмнага, някультурна, бяспраўнага сялянства, прагавітае драпежніцтва ў асяродзьдзі буржуазіі і, што панаваў над усім гэтым, дух дробнае, нікчэмнае абыватальшчыны, дух мяшчанства—не маглі не пакласьці свой сьлед на асобу і на творчасьць Чэхава.

Ад ягоных твораў гэтага пэрыоду тхне ня толькі глыбокай сур'ёзнасьцю, але тхне такою тугою, яны прасякнуты такім пачуцьцём бязвыходнасьці, бяццешнасьці, што, менавіта, азнаёміўшыся я імі, у часткі крытыкі склалася думка, што Чэхаў—поэта-пэсьмісты.

І захапленьне яго ў гэты час талстоўствам, з адмаўленьнем навукі, мастацтва, культуры—усяго таго, што мы называем прогрэсам, захапленьне тэорыяй «малы

спраў» як быццам сьцьвярджае правільнасьць гэтых думкі.

Толькі дзевяностыя і дзевяцісотыя гады маглi, ды і то яшчэ не ва ўсіх, парушыць гэту рэпутацыю. У гэтыя гады пад уплывам зьмены соцыяльных умоў жыцьця, ажыўленьня гандлёва-прамысловага жыцьця краіны, узмацненьня буржуазіі, тае клясы, з якой паходзіць і сам Чэхаў, і ўзмацненьня ў сувязі з гэтым лібэральна-дэмакратычнага настрою сярод інтэлігенцыі, пачынаюць зьяўляцца бадзёрыя ноткі. І яны што далей, то ўсё мацней пачынаюць гучэць.

Смутку і цяпер яшчэ шмат у тым, што выходзіць з-пад пярэ Чэхава. Калі ён гаворыць пра дваранства і пра інтэлігенцыю, мы зноў бачым даўнейшага Чэхава, нават яшчэ больш рэзка і адмоўна настроенага. Але ўжо іначай малое ён буржуазію цяпер, звязваючы, як відаць, з ёю свае надзеі на будучыню; пачынае глыбока верыць у тое, што жыцьцё палепшае, палепшае хутка, ледзь не сягоньня—заўтра, і нават пэўна паказвае, хто-ж, паягонаму, дасьць краіне гэту лепшую будучыню. «Я веру ў паасобных людзей,—піша ён у 1898 г.,—я бачу ратунак у паасобных людзях, раскіданых у Расіі ўсюды,—інтэлігенты яны, або мужыкі,—у іх сіла, хоць іх і мала»

Гэты погляд Чэхава, што звязвае ўсе яго надзеі на будучыню ня з клясавым змаганьнем, а з асобным чалавекам, як ня трэба лепш характарызуе яго, як інтэлігента з лібэральна-буржуазнага лягеру. Гэта-

кага мы і ведаем Чэхава ў апошнім фармаваньні ягонае ідэолёгіі, ягонага сьветапогляду.

Пэрыод «бяздумнага сьмеху», пэрыод інтэлігенцкае тугі і смутку і пэрыод абуджэньня бадзёрых поглядаў, сьветлых надзей з духам інтэлігенцкага-ж лібэральна-буржуазнага дэмакратызму, што, вядома, абумоўліваўся ягонай клясавай псыхолёгіяй,—вось той шлях, што прайшоў Чэхаў у гісторыі разьвіцьця сваёй ідэолёгіі і, у сувязі з гэтым, сваёй творчасці, шлях, вызначаны намі, вядома, у самых грубых і схэматычных асадках.

Творы, зьмешчаныя ў гэтым зборніку, паводле іхнага характару і паводле часу іх стварэньня трэба аднесьці да другога з гэтых пэрыодаў, а яшчэ лепш іх зьмясьціць на мяжы паміж другім і трэцім пэрыодамі.

Сам Чэхаў толькі адно з гэтых апавяданьняў назваў «Нуднаю гісторыяй», але, чытаючы іх, вельмі лёгка пераканацца, што гэтая назва адпавядае ўсім ім.

Але-ж разуменьне «нуда» ў гэтым выпадку, будзе бадай занадта мяккім. Бяскрайным сумам, нечым беспрасьветным і бязвыхадным вее ад таго жыцьця, што паказана ў гэтых апавяданьнях.

Стары профэсар у «Нуднай гісторыі» дайшоў вялікай навукі ў сваёй спэцыяльнасьці, мэдыцыне, мае найвялікшы аўторытэт у сваіх таварышоў, што разам працуюць, і ў слухачоў-студэнтаў, узнагароджаны гэткаю безьліччу ордэнаў, што яго, жартуючы, завуць іканастасам. Тады як ён, калі стрэне жывое, а ня

кніжнае пытаньне, дык ня можа нічога зрабіць, як самае малое дзіця. Яго выхаванка Кася, што ня хоча ісьці працярэбленаю сьцежкаю, шукае свайго шляху ў жыцьці, просіць у яго дапамогі. «Дапамажэце!—наўзрыд плакала яна...—Вы-ж мой бацька, мой адзіны сябра! Вы разумны, адукаваны, доўга жылі. Вы былі настаўнікам! Кажэце-ж: што мне рабіць?» А разумны, адукаваны настаўнік, сябра, бацька толькі разводзіць рукамі: «Дапраўды, Кася, ня ведаю... Давай, Кася, сьнедаць». І гэта «ня ведаю» перарабляе на пустэчу ўсё жыцьцё і самога профэсара. Тады як гэта чалавек з вышэйшай адукацыяй.

Уражаньне яшчэ большае пустэчы, зьбянтэжанасьці і бездапаможнасьці бывае ў нас тады, калі замест гэтага профэсара мы спатыкаемся з якою гераніяю з апавяданьня «Княгіня» ці з купцом з апавяданьня «Бяда» ці хлапчуком-гімназістым з апавяданьня «Уладзік».

На сумныя думкі наводзіць княгіня, што эксплёатуе тысячы людзей і разважае пра тое, «як яе давядуць да жабрацтва і пакінуць, як усе людзі, колькі іх ёсьць на сьвеце, будуць нападаць на яе, пушчаць плёткі, сьмяяцца, як яна адмовіцца ад сваёй княскае годнасьці, ад раскошы і грамады, пойдзе ў кляштар і нікога ніводным словам ня ўпікне; яна будзе маліцца за ворагаў сваіх, і тады ўсе раптам зразумеюць яе, прыдуць прасіць прабачэньня, але ўжо будзе позна»...

І калі гэта ўсяго сьмешна, дык ужо ня сьмешнае, а жудаснае ўражаньне пакідае ў чытачоў гісторыя

купца Аўдзеева ў апавяданьні «Бяда». Член рэвізыйнае камісіі гарадзкога банку, ён праз сваё невуцтва робіць шмат крымінальных учынкаў, трапляе ў вастрог, робіцца жабраком і ўвесь час ня ведае, чаму ўсё гэта з ім датвараецца, і ўсё чакае «праўдзівага» вырашэньня. Толькі праз паўгода, калі прышлі да яго разьвітвацца жонка і сын Васіль, калі ён у плаксівай, пажабрачай, апранутай бабулі ледзь пазнаў сваю некалі сырую і важную Альжбэту Трахімаўну і калі замест гімназічнае вопраткі ўбачыў на сыне куртатую, падзёртую жакетачку і паркалёвыя нагавіцы,—ён зразумеў, што лёс яго ўжо вырашаны і што ўжо якое-б ні было «вырашэньне», яму не вярнуць свайго мінулага. І ён першы раз за ўвесь час судзі і вастрогу сагнаў са свайго твару злосны выглед і горка заплакаў».

Нарэшце ўжо зусім трагічнае ўражаньне робіць гімназісты Ўладзік у апавяданьні з таею самаю назваю, што ў гады пераломнага ўзросту апынуўся ў самай гушчы мяшчанскае абыватальшчыны і нічога чэмнасьці ды скончыў самагубствам.

Уражаньне поўнае бязвыходнасьці — вось што паўтараем, застаецца ў чытача ад усіх гэтых апавяданьняў, што малююць бяссьільле тых людзей, якія завалакла багна абыватальшчыны.

Ды іншага ўражаньня ад іх і ня можа застацца бо і сам аўтар гэтых апавяданьняў, сам Чэхаў быў у гэты час у паласе гэтых-жа самых безнадзейных амаль пэсымістычных настрояў, што склаліся ў яго

як мы ўжо адзначалі, пад уплывам тагачаснага ліхалецця.

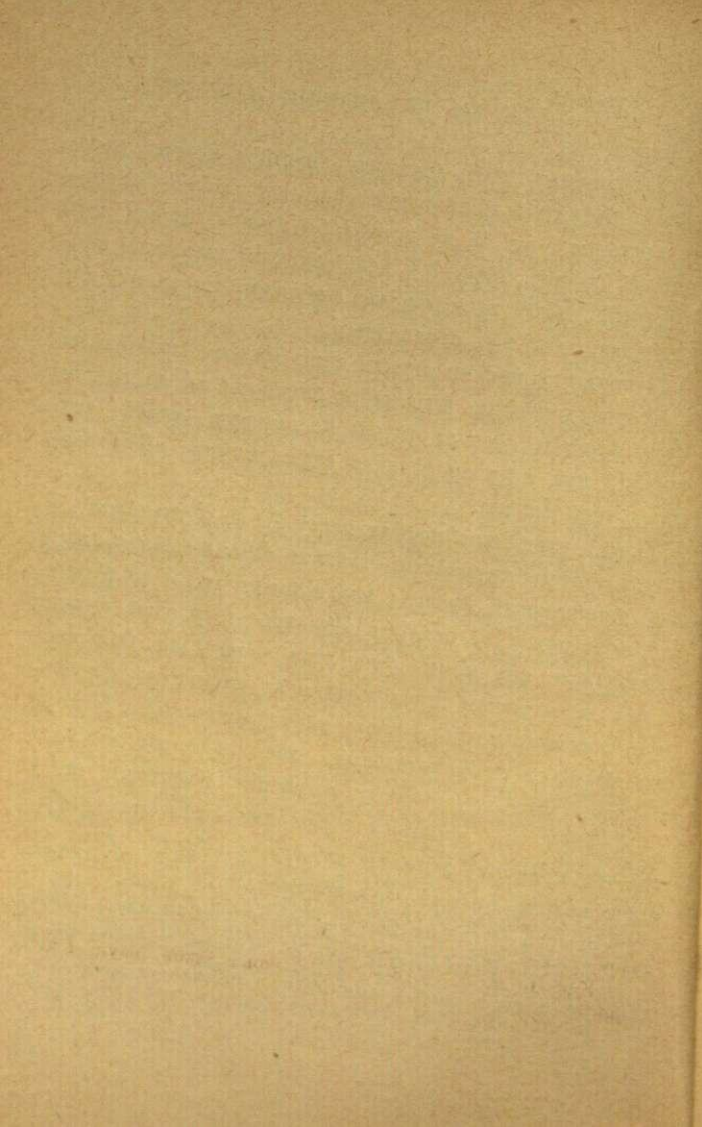
Вывяўляючы гэтыя бытавыя хваробы нашага недалёкага мінулага, паказваючы нам усе болькі абыватальшчыны і ані іх не прыфарбоўваючы, болькі, што могуць нават быць і ў высокакваліфікаваных профэсароў, Чэхаў загэтым мае значэньне ня толькі для мінулага, але і для сучаснасьці.

Паколькі ў нас ня зжыта яшчэ цалкам мяшчанства і абыватальшчына, што часта хаваецца за дабрачыннымі формамі, але ад гэтага не зьмяняе сваёй сутнасьці, дык і цяпер гэтакае самае моцнае абвінаваўчае слова Чэхава.

Таму глыбокую праўду кажа А. В. Луначарскі ў сваёй ацэнцы творчасьці Чэхава: «Мы жывём у значнай мяшчанскай духаце; яна душыць нас і на вёсцы, і ў правінцыі, і ў сталіцы. Яна трымае ў сваіх кіпцях абываталю, яна моцна ўчапілася яшчэ і за рабочага, і пад яе злосным крылом туліцца час-часом прыватнае, сямейнае жыцьцё нават рэволюцыянэраў... Чэхаў жа змагаўся не ў політыцы, дзе перамога здабыта поўная (калі гаварыць у расійскім маштабе), не ў эканоміцы, дзе перамога з большага таксама здабыта,—ён працаваў у галіне культуры і быту, дзе мы яшчэ вельмі, вельмі мала перамаглі».

Перамога ў галіне быту—гэта яшчэ справа нашае будучыні,—і ў падрыхтоўцы яе Чэхава павінна быць дадзена адно з самых адказных і пачэсных месц.

Д. К.

НУДНАЯ ГІСТОРЫЯ

(З запісак старога чалавека)

I

Ёсьць у Расіі заслужоны профэсар Мікалай Сьцяпанавіч нейкі, тайны радца і кавалер¹⁾); у яго так многа расійскіх і чужаземных ордэнаў, што калі яму даводзіцца надзяваць іх, дык студэнты завуць яго іканастансам. Знаёмства ў яго самае арыстакратычнае; прынамсі за апошнія 25—30 гадоў у Расіі няма і ня было такога славутага вучонага, каб ён ня быў з ім блізка знаёмы. Цяпер хаўрусаваць яму няма з кім, але калі гаварыць пра мінулае, дык даўгі сьпіс яго слаўных сяброў канчаецца такімі імёнамі, як Пірагоў²⁾, Кавелін³⁾ і поэта Некрасаў⁴⁾), што былі з ім у самай шчырай і цёплай дружбе. Ён член усіх расійскіх і трох замежных унівэрсытэтаў. І іншае, і ін-

¹⁾ Генэрал на грамадзянскай службе, што мае ордэны.

²⁾ Пірагоў Н. І. (1810—1818)—славуты расійскі доктар і грамадзкі дзеяч.

³⁾ Кавелін К. Д. (1818—1885)—вучоны законазнаўца і пісьменьнік.

⁴⁾ Некрасаў Н. А. (1821—1877)—славуты расійскі poeta.

шае. Усё гэта і шмат, што яшчэ можна было-б сказаць, складае тое, што завецца маім імем.

Гэта маё імя популярнае. У Расіі яно вядома кожнаму пісьменнаму чалавеку, а за мяжою яно ўспамінаецца з катэдраў з дадаткам вядомы і шануюны. Належыць яно да ліку тых нямногіх шчаслівых імёнаў, аляць якія, або ўспамінаць іх дарэмна, у публіцы і друку лічыцца адзнакаю дрэннага тону. Так гэта і павінна быць. Бо з маім імем шчыльна звязана пачынаецца пра чалавека слаўтага, надзвычайна таленавітага і бясспрэчна карыснага. Я працавіты і трывалы, як вярблюд, а гэта важна, і таленавіты, а гэта яшчэ важней. Да таго-ж, сказаць, да рэчы, я выхаваны і сьціплы і сумленны хлапец. Ніколі я ня сунуў свайго носу ў літаратуру і ў політыку, ня шукаў популярнасьці ў полеміцы з невукамі, ня чытаў прамоў ні на абедрах, ні на магілах сваіх таварышоў... Наогул з маім вучоным імі няма ніводнае пляны і паскардзіцы, яму няма на што. Яно шчаслівае.

Той, хто носіць гэта імя, г. зн. я, удаю з сябе чалавека 62 гадоў, з лысаю галавою, з устаўнымі зубамі і з нявыгіблівым тiс'ам.¹⁾ Як бліскае і прыгожое маё імя, так цьмяны і брыдкі я сам. Галава і рукі мяне трасуцца ад слабасьці; шыя, як у аднае турэнянскае героіні, падобнае да ручкі басэтлі, грудаў упалыя, плечы вузкія. Калі я гавару або чытаю, рота ў мяне крывіцца ў бок; калі ўсьміхаюся—увесь твар

¹⁾ Хвароба, пры якой бывае тузаньне нэрва і час-час скарачэньне мускулу.

усыпаецца па-старэчаму зьмярцвельымі маршчакамі. Нічога няма паважнага ў маёй мізэрнай фігуры; толькі хіба, калі захварэю на тiс, у мяне зьяўляецца нейкі асаблівы выраз, што ва ўсякага, хто зiрне на мяне, напэўна зьявіцца суровая паважная думка: «Вiдаць, гэты чалавек хутка памрэ».

Я чытаю, як і даўней, ня дрэнна; як і тады, я магу затрымліваць увагу слухачоў дзеве гадзіны. Мая палкасьць, літаратурнасьць выкладанья і гумар робяць амаль няпрыкметнымі хiбы майго голасу, а ён у мяне сухі, прарэзьлівы і п'явучы, як у бажоны. Пішу-ж я дрэнна. Той кавалачак маіх мазгоў, што загадвае пісьменьніцкаю здольнасьцю, адмовіўся служыць. Памяць мая аслабла, у думках не стае пасьядоўнасьці, і калі я выкладаю іх на паперы, мне ўсякі раз здаецца, што я згубіў чуцьцё да іх арганічнай сувязі, конструкцыя аднастайная, фраза бедная і нясьмелая. Часта пішу я ня тое, што хачу; калі пішу канец, ня помню пачатку. Часта я забываюся на звычайныя словы, і заўсёды мне даводзіцца траціць шмат энэргіі, каб ня пісаць лішніх фраз і непатрэбных пабочных сказаў— тое і гэта добра сьведчыць пра заняпад разумовае дзейнасьці. І цікава, як найпрасьцей тое, што пішу, дык усё цяжэй маё напружаньне. За навуковыя артыкулам я пачуваю сябе шмат вальнейшым і разумнейшым, як за вітнавальным лістом або дакладною пісулькаю. Яшчэ адно: пісаць па-нямецку ці па-ангельску мне лягчэй, як па-расійску.

А што да майго цяперашняга побыту жыцьця, дык

перш-на-перш я павінен адзначыць бяссоньніцу. От мая пакута ў апошні час. Каб мяне запыталі: якая цяпер галоўная і асноўная рыса твайго існаваньня? Я адказаў-бы: бяссоньніца. Як і даўней, па прывычцы, роўна а поўначы я разьдзяюся і кладуся ў пасьцель. Засынаю я хутка, але а другой гадзіне прачынаюся і з такім пачуцьцём, як быццам зусім ня спаў. Даводзіцца ўставаць з пасьцелі і запальваць лямпу. Гадзіну або дзьве хаджу з кута ў кут па пакоі і разглядаю даўно знаёмыя карціны і фотграфіі. Калі абрыдзее хадзіць, саджуся за свой стол. Сяджу я нярухома, ні пра што ня думаю і не адчуваю ніякіх жаданьняў; калі перада мною ляжыць кніга, дык машынальна я бяру яе да сябе і чытаю бяз жаднай цікавасьці. Так, нядаўна, за адну ноч я прачытаў машынальна цэлы роман з дзіўнаю назваю. «Пра што пела ластаўка». Або вось я, каб заняць сваю ўвагу, прымушаю сябе лічыць да тысячы, або ўяўляю твар каго-небудзь з таварышоў і пачынаю ўспамінаць: у якім годзе і пры якіх абставінах ён паступіў на службу? Люблю прыслухоўвацца да гукаў. То цераз два пакоі ад мяне хутка прагаворыць што-небудзь праз сон мая дачка Ліза, то жонка пройдзе праз залю са сьвечкаю і абавязкова ўпусьціць карабок з запалкамі, то скрыпне рассохлая шафа, або нечакана загудзе лямпа—і ўсе гэтыя гукі чамусьці хвалююць мяне.

Ня спаць уночы значыць кожную хвіліну адчуваць сябе ненормальным, а таму я з нецярплівасьцю ча-

101010.

каю раніцы і дню. Тады ўжо я маю права ня спаць. Праходзіць шмат нудознага часу, перш як на дварэ запые певень. Гэта мой першы добры вястун. Як толькі ён запые, я ўжо ведаю, што праз гадзіну ўнізе працнецца швайцар і, злосна кашляючы, пойдзе нечага ўгару па ўсходцах. А потым за вокнамі пачне троху-па-троху займацца на дзень; пачуюцца на вуліцы галасы...

Дзень пачынаецца ў мяне прыходам жонкі. Яна ўваходзіць да мяне ў спадніцы, не зачасаная, але памыўшыся, пахне одэколёнам з кветак, і мае гэтка выгляд, нібы ўвайшла ненарокам, і ўсякі раз гаворыць адно і тое самае:

— Прабач, я на хвілінку... Ты зноў ня спаў?

Потым яна гасіць лямпу, садзіцца каля стала і пачынае гаварыць. Я не прарок, але наперад ведаю, якая будзе гаворка. Кожную раніцу адно і тое самае. Звычайна, пасля трывожных распытванняў пра маё здароўе, яна раптам успамінае пра нашага сына афіцэра, што служыць у Варшаве. Пасля дваццатай лічбы кожнага месяца мы пасылаем яму па 50 руб.— гэта сама больш зьяўляецца тэмаю нашае гаворкі.

— Пэўне, гэта нам цяжка,—уздыхае жонка,—але пакуль ён яшчэ ня стаў на ногі, мы павінны дапамагаць яму. Хлопчык на чужой старане, пэнсія маленькая... Урэшце, калі хочаш, на тым месяцы мы пашлем яму не пяцьдзсят, а сорок. Як ты мяркуеш?

Штодзенная практыка магла-б пераканаць жонку, што выдаткі не становяцца меншымі ад таго, што мы

часта гаворым пра іх, але жонка мая не ўважае на практыку і акуратна кожнае раньне расказвае і пра нашага афіцэра, і пра тое, што хлеб, дзякуй богу, танейшы цяпер, а цукар дарожшы на дзэве капейкі— і ўсё гэта такім тонам, нібы паведамляе мне навіну.

Я слухаю, машынальна згаджаюся, і, пэўне, таму, што ня спаў ноч, дзіўныя, непатрэбныя думкі апаноўваюць мяне. Я гляджу на сваю жонку і дзіўлюся, як дзіця. У непаразуменьні я пытаюся ў сябе: няўжо гэта старая, вельмі таўстая, нязграбная жанчына, з туным выразам дробязнага клопату і страху за кавалак хлеба, з поглядам, атумакеным вечнымі думкамі пра даўгі і нястачы, што ўмее гаварыць усяго пра адны выдаткі і ўсьміхацца толькі, калі што таннае— няўжо гэта жанчына была калісьці тасю самаю тоненькую Вараю і я пылка кахаў яе за добры, ясны розум, за чыстую душу, прыгожасьць і, як Отэлло Дэдэману¹⁾ за «спачуваньне» маёй навуцы? Няўжо гэта тая самая жонка мая Вара, што некалі радзіла мне сына?

Я напружана ўглядаюся ў твар сырой, нязграбнай старой, шукаю ў ёй сваю Вару, але ад мінулага ў ёй застаўся адзін страх за маё здароўе, ды яшчэ манэра маю пэнсію называць нашаю пэнсіяй, маю шапку— нашаю шапкай. Мне балюча глядзець на яе, і каб усьцешыць яе хоць крыху, я дазваляю ёй гаварыць, што хоча, і нават маўчу, калі яна несправядліва раз-

¹⁾ Отэлло і Дэдэмона—герой і гераіня твору Шэкспіра „Вэнэцыянскі маўр“, або „Отэлло“.

важае аб людзях, або прабірае за тое, што я не займаюся практыкаю і не выдаю падручнікаў.

Канчаецца наша размова заўсёды аднолькава. Жонка раптам успомніць, што я яшчэ ня піў гарбаты і палохаецца.

— Што-ж гэта я сяджу?—гаворыць яна ўстаючы.—Самавар даўно на стале, а я тут балабошчу. Якая я стала бяз памяці!

Яна шпарка ідзе і спыняецца ля дзвярэй, каб сказаць:

— Мы Ягору вінаваты за пяць месяцаў. Ты гэта ведаеш? Ня варта зацягваць пэнсію чэлядзі, колькі разоў я казалася! Аддаць за месяц дзесяць рублёў шмат лягчэй, як за пяць месяцаў—пяцьдзсят!

Вышаўшы за дзверы, яна зноў спыняецца і гаворыць:

— Нікога мне так ня шкода, як нашу бедную Лізу. Вучыцца дзяўчынка ў консэрваторыі, заўсёды ў добрых колах, а апранута бог ведае як. Такое футрачка, што на вуліцу сорам выйсьці. Каб яна была чыя іншая, гэта-б яшчэ дармо, але-ж усе ведаюць, што яе бацька славуты профэсар, тайны радца.

І, ушкінуўшы мяне маім імем і годнасьцю, яна нарэшце знікае. Гэтак пачынаецца мой дзень. Праходзіць ён ня лепш.

Калі я п'ю гарбату, да мяне ўваходзіць мая Ліза, у футрачку, у шапачцы, з нотамі, ужо як мае быць сабралася, каб ісьці ў консэрваторыю. Ёй 22 гады. На выгляд яна маладзей, прыгожая і крыху падобна

да маёй жонкі ў маладосьці. Яна пяшчотна цалуе мяне ў скроні і ў руку і гаворыць:

— Дзень добры, татка. Ты здаровы?

У дзяцінстве яна вельмі любіла марожанае, і мне часта даводзілася вадзіць яе ў цукерню. Марожанае ёй было меркаю ўсяго прыгожага. Калі ёй хацелася пахваліць мяне, дык яна гаварыла: «Ты, татка, сьмятанкавы». Адзін пальчык называўся ў яе фісташкавым, другі сьмятанкавым, трэці малінавым і г. д. Звычайна, калі раніцою яна прыходзіла да мяне даваць дзень добры, я саджаў яе сабе на калені і, цалуючы яе пальчыкі, прыгаварваў:

— Сьмятанкавы... фісташкавы... цытрынавы...

І цяпер, па старой памяці, я цалую Лізіны пальцы і мармачу: «фісташкавы... сьмятанкавы... цытрынавы...», але выходзіць у мяне ўжо ня тое. Я халодны як марожанае, і мне брыдка. Калі ўваходзіць да мяне дачка і дакранаецца вуснамі да маёй скроні, я ўздрыгаваю, нібы ў скронь мне дала джала пчала, цяжка ўсьміхаюся і адварочваю свой твар. Ад тых дат, як я хварэю на бяссоньніцу, у маіх мазгох цвікам сядзіць пытаньне: дачка мая часта бачыць, як я, стары, славуты чалавек, да болю чырванею ад таго, што вінават лёкаю; яна бачыць, як часта клопат аб дробных даўгох прымушае мяне кідаць працу і цэлымі гадзінамі хадзіць з кута ў кут і думаць, але чаму-ж я ні разу крадкам ад маткі ня прышла да мяне і не шагнула: «Бацька, вось мой гадзіньнік, брындзалець завушніцы, сукні... Закладзі ўсё гэта, табе патрэбна».

грошы...»)? Чаму яна, бачачы, як я і матка, спакушанья фальшывым пачуцьцём, стараемся схаваць ад людзей сваю беднасьць, чаму яна не адмовіцца ад дарагой асалоды займацца музыкаю? Я-б ня ўзяў ні гадзінніка, ні брындзалегаў, ні ахвяр, крый мяне божа,—мне ня гэта патрэбна.

Да рэчы ўспамінаю я і пра свайго сына, варшаўскага афіцэра. Гэта разумны, сумленны і цьвярозы чалавек. Але мне мала гэтага. Я думаю, калі-б у мяне быў бацька стары і калі-б я ведаў, што ў яго бываюць хвіліны, калі ён саромеецца сваёй беднасьці, дык афіцэрскае месца я аддаў-бы каму-небудзь іншаму, а сам пайшоў-бы ў парабкі. Гэткія думкі пра дзяцей атручваюць мяне. Да чаго яны? Таіць у сабе злосьнае пачуцьцё супроць звычайных людзей за тое, што яны ня героі, можа ўсяго вузкі або ўзлаваны чалавек. Але досыць пра гэта.

А дзесятай бяз чвэрткі трэба ісьці да маіх любых хлопчыкаў чытаць лекцыю. Апрачаюся і іду дарогаю, што знаёма мне ўжо 30 год і мае для мяне сваю гісторыю. От вялікі, шэры дом з аптэкаю; тут некалі стаяў маленькі дамок, а ў ім была партэрня; у гэтай партэрні я абдумваў сваю дысэртацыю¹⁾ і напісаў першы ліст пра каханьне да Вары. Пісаў алоўкам, на кавалку паперы з загатоўкам „Historia morbi“²⁾. Вось бакалейная крамка; некалі гаспадарыў у ёй жыдок, што прадаваў мне напавер папярсы, потым таў-

1) Дысэртацыя—праца на атрыманьне годнасьці вучонага.

2) Гісторыя хваробы.

стая баба, што любіла студэнтаў за тое, што «у кожнага з іх матка ёсьць»; цяпер сядзіць рыжы купец, вельмі спакойны да ўсяго чалавек. Ён п'е гарбату з мядзянага імбрычка. А вось панурья, даўно не праўляныя унівэрсытэцкія вароты; маркотны дворнік у кажусе, мётлы, гурбы сьнегу... На сьвежага хлопчыка, што прыехаў з провінцыі і ўяўляе, што сьвятыня навукі сапраўды сьвятыня, такія вароты ня могуць стварыць здоровага ўражаньня. Наогул старасьць унівэрсытэцкіх будынкаў, цьмяныя калідоры, закураныя сьцены, недастача сьвятла, пануры выгляд прыступак, вешалак і лаваў у гісторыі расійскага пэсымізму¹⁾ займае адно з першых месцаў у шэрагу прычын, што вядуць да гэтага. Вось і наш сад. Ад таго часу, як я быў студэнтам, ён, здаецца, ня стаў ні лепшы, ні горшы. Я яго ня люблю. Было-б больш разумней, калі-б заместа сухотных ліп, жоўтай акацыі і рэдкага стрыжанага бэзу расьлі тут высокія хвойныя дубы. Студэнт, чый настрой сама больш стварэцца абставінамі, што ні ступіў, там, дзе ён вачыцца, павінен бачыць перад сабою адно высокае, дэжае і прыгожае... Крыў яго божа ад шчуплых дрэваў разьбітых вакон, шэрых сьцен і дзьвярэй, абабітых падзёрым цыратом.

Калі падыходжу я да свайго ганку, дзьверы расчыняюцца, мяне сустракае мой стары таварыш па службе, і равесьнік і цёзка швайцар Мікалай. Упусьціў мяне, ён крэкча і гаворыць:

¹⁾ Пэсымізм — пануры безнадзейны погляд на жыцьцё.

— Мароз, ваша яснавяльможнасьць!

Або, калі маё хутра мокрае, дык:

— Дожджык, ваша яснавяльможнасьць!

Потым ён бяжыць паперадзе ў мяне. У габінэце ён асьцярожна здымае з мяне хутра і за гэты час упраўляецца паведаміць мяне аб якой-колечы унівэрсытэцкай навіне. Праз такое блізкае знаёмства, што існуе ва ўсіх унівэрсытэцкіх швайцараў і вартаўнікоў, яму вядома ўсё, што робіцца на чатырох факультэтах, у канцэлярыі, у габінэце рэктара, у бібліотэцы. Чаго толькі ён ня ведае! Калі ў нас навіна дню бывае, напрыклад, адстаўка рэктара, або дэкана¹⁾, дык я чую, як ён, гаворачы з маладымі вартаўнікамі, называе кандыдатаў і ўсьлед-жа тлумачыць, што от гэтага не зацьвердзіць міністар, от гэты сам не захоча, потым удаецца ў фантастычныя падрабязнасьці пра нейкія патаемныя паперы, што атрыманы ў канцэлярыі, пра сакрэтную гутарку, што быццам была ў міністра з куратарам, і да г. п. Калі ня браць увагі на гэтыя падрабязнасьці, дык у вогуле ён амаль не заўсёды мае рацыю. Характарыстыкі, што ён робіць кожнаму з кандыдатаў, сваяасаблівыя, але таксама праўдзівыя. Калі вам трэба ведаць, у якім годзе хто абараняў дысэртацыю, паступіў на службу, вышаў у адстаўку або памёр, дык паклічце сабе на дапамогу надзвычайную памяць гэтага салдата, і ён ня толькі назаве вам год, месяц і дзень, але і паведаміць таксама падрабязнась-

¹⁾ Асоба, што кіруе факультэтам, г. зн. аддзяленьнем унівэрсытэту.

ці, што былі тады, як адбывалася тая падзея. Гэтак памятаць можа ўсяго той, хто любіць.

Ён вартаўнік унівэрсытэцкіх паданняў. Ад сваіх напярэднікаў-швайцараў яму прышлося ў спадчыну шмат легенд з унівэрсытэцкага жыцця, дадаў да гэтага багацця шмат свайго добра, што набыта за час службы, і калі хочаце, дык ён раскажа вам шмат доўгіх і кароткіх гісторый. Ён можа раскажаць пра нязвычайных мудрацоў, што ведалі ўсё, пра выдатных рабацяг, што ня спалі па тыдню, пра шматлікіх мучальнікаў і ахвяраў навукі; добрае ў яго мае перамогу над благім, слабы ўсякі раз перамагае дужага, мудры неразумнага, сыціплы гордага, малады старога... Няма патрэбы лічыць усе гэтыя легенды і байкі за чыстую праўду, але працадзецце іх, і ў вас на цадзіццэ застанецца тое, што трэба: нашы добрыя традыцыі імёны сапраўдных герояў, прызнаных усімі.

У нашым грамадстве ўсяго і вестак пра сьвет вучоных, што анекдотамі пра нязвычайную бязуважлівасьць старых профэсароў і два-тры жарты, што прыпісваюцца то Грубэру¹⁾, то мне, то Бабухіну Адукаванаму колу людзей гэтага мала. Калі-б я любіла навуку, вучоных і студэнтаў так, як Мікала дык яго літаратура даўно-б мела цэлыя эпопеі²⁾, апавяданьні і жыццяпісы, чаго, нажаль, яно ня мцяпер.

1) Грубэр В. А. (1814-1890)—вядомы вучоны ў галіне анатоміі.

2) Бабухін А. І. (1835-1891)—вядомы вучоны ў галіне біялогіі.

3) Эпопея—вялікае апавяданьне.

Паведаміўшы мне навіну, Мікалай надае свайму твару строгі выраз, і ў нас пачынаецца сур'ёзная гаворка. Калі-б у гэты час хто-небудзь староньні паслухаў, як Мікалай вольна ўладае тэрміналогіяй¹⁾, дык, бадай што, мог-бы падумаць, што гэта вучоны, замаскаваны на салдата. Дарэчы сказаць, дзейкі пра вучонасьць унівэрсытэцкіх вартаўнікоў занадта вялікія. Праўда, Мікалай ведае больш за сотню лацінскіх тэрмінаў, умее сабраць шкілет і час-часам прырыхтаваць прэпарат²⁾, расьсьмяшыць студэнтаў якою доўгаю вучонаю цытатаю, але, напрыклад, ня лішне хітрая тэорыя звароту крыві яму цяпер цёмная, як і за 20 год раней.

За сталом у габінэце, нізка схіліўшыся над кнігаю або прэпаратам, сядзіць мой прозэктар³⁾ Пётра Ігнатавіч, працавіты, сыціплы, але бяздольны чалавек. Яму гадоў 35, ужо лысы і з вялікім жыватом. Працуе ён ад раньня да ночы, чытае шмат, дасканала помніць усё прачытанае—і з гэтага боку ён не чалавек, а золата; ува ўсім-жа іншым гэта вазюрскі конь, або, як іначай гавораць, вучоны тупіца. Характэрныя рысы вазюрскага каня, што адрозьніваюць яго ад таленту, гэтакія: далягляд яго цесны і рэзка абмежаваны спэцыяльнасьцю; па-за сваёй спэцыяльнасьцю

1) Тэрміналогія—найменьне.

2) Прэпарат—тое, што прырыхтавана для навуковага досьледу.

3) Прозэктар—вучоны памоцнік пры профэсары мэдыцынскага факультэту, што звычайна разьбірае трупы.

ён наіўны, як дзіця. Помню, неяк раніцою я ўвайшоў у габінэт і сказаў:

— Уявецце, якое няшчасце! Кажуць, Скобелеў памёр¹⁾.

Мікалай перахрысьціўся, а Пётра Ігнавіч павярнуўся да мяне і запытаў:

— Які гэта Скобелеў?

Другі раз—гэта было крыху раней—я абвясціў, што памёр профэсар Пераў²⁾. Найлюбы Пётра Ігнавіч запытаў:

— А што ён чытаў?

Здаецца, каб засьпявала ў яго над самым вухам Пацьці³⁾, каб рынулася на Расію гібель кітайцаў, каб здарылася зямлятрасеньне, ён нават не паварушыцца і спакойна будзе глядзець прыжмураным вокам у свой мікроскоп. Адным словам, да Гекубы⁴⁾ яму няма жаднай цікавасьці. Я-б дорага даў, каб паглядзець, як гэты асушак сьпіць са сваёю жонкаю.

Другая рыса: фанатычная вера ў беспыхібнасьць навукі і галоўным чынам усяго таго, што пішуць немцы. Ён упэўнены ў самога сябе, у свае прэпараты ведае мэту жыцьця і зусім незнаёмы з сумненьнямі расчараваньнямі, ад чаго сівеюць таленты. Сьляпа пашана да аўторытэту і адсутнасьць патрэбы сама

¹⁾ Скобелеў М. Д. (1843-1882)—генэрал, усялялены ў расійска-турэцкую вайну (1877-78 г. г.), дзе браў удзел.

²⁾ Пераў В. Г. (1833-1882)—вядомы расійскі мастак.

³⁾ Пацьці (1843-1898)—славутая сьпявачка.

⁴⁾ Гекуба—жонка цара троянскага Прыама („Іліяда" Гомера).

стойна мысьліць. Пераканаць яго на іншае ў чым-небудзь цяжка, спрачацца з ім немагчыма. Паспрабуецца паспрачацца з чалавекам, што глыбока перакананы, што самая лепшая навука—мэдыцына, самыя лепшыя людзі—дактары, самыя лепшыя традыцыі—мэдыцынскія. Ад благога мэдыцынскага мінулага засталася ўсяго адна традыцыя—белы гальштук, што носяць цяпер дактары; у вучонага-ж і наогул адукаванага чалавека могуць існаваць толькі традыцыі агульнауніверсытэцкія, бяз усякага падзелу іх на мэдыцынскія, юрыдычныя і г. д., але Пётру Ігнатавічу цяжка згадзіцца з гэтым, і ён гатоў спрачацца з вамі да страшнага суду.

Будычыня яго відаць мне выразна. За ўсё сваё жыцьцё ён прырыхтуе сот колькі прэпаратаў нязвычайна чыстых, напіша шмат сухіх, вельмі прыстойных рэфэратаў¹⁾, зробіць з дзесятка добрасумленых перакладаў, але пораху ня здумае. Каб здумаць порах, трэба фантазія, вынаходніцтва, трэба ўмець угадваць, а ў Пётры Ігнатавіча няма нічога падобнага. Карацей кажучы, гэта не гаспадар у навуцы, а парабак.

Я, Пётра Ігнатавіч і Мікалай гаворым у паўголаса. Нам трошкі не пасабе. Адчуваем нешта асаблівае, калі за дзвьярыма морам гудзе аўдыторыя. За 30 год я не прызвычаіўся да гэтага пачуцьця і зазнаю яго кожную раніцу. Я нэрвова зашпіляю сурдут, задаю

¹⁾ Рэфэрат—даклад.

Мікалаю лішнія пытаньні, злую... Падобна да таго, як-бы я палахаюся, але гэта не палахлівасьць, а нешта іншае, чаго я не магу ні назваць, ні апісаць.

Бяз усякай патрэбы я гляджу на гадзіннік і кажу:
— Што-ж? Трэба ісьці.

І мы ідзем у такім парадку: паперадзе ідзе Мікалай з прэпаратамі, або з атлясамі, за ім я, а за мною, сьціпла схіліўшы галаву, крочыць вазюрскі конь; або, калі трэба, наперадзе на насілках нясуць труп, за трупам ідзе Мікалай і г. д. Як я ўваходжу, студэнты ўстаюць, потым садзяцца, і шум мора раптам сьціхае. Надыходзіць зацішка.

Я ведаю, пра што я буду чытаць, але ня ведаю, як буду чытаць, з чаго пачну і чым скончу. У галаві няма ніводнай гатовай фразы. Але варта мне толькі паглядзець на аўдыторыю (яна зроблена ў мяне амфітэатрам)¹⁾ і сказаць стэрэатыпінае «у мінулай лекцыі мы спыніліся на...», як фразы доўгай чарадою вьлятаюць з маёй душы і—пашла пісаць губэрня! Гавару я нястрымана шпарка, палка і, здаецца, няма тэй сілы, што здолела-б перапыніць плынь маёй прамовы. Каб чытаць добра, г. ё. ня нудна і з карысьцю для слухачоў, трэба, акрамя таленту, мець яшчэ звычку і практыку, трэба ўладаць самым выразным уяленьнем пра свае сілы, пра тых, каму чытаеш, і пратое, што складае прадмет тваёй прамовы. Апрача таго, трэба быць чалавекам уважным, пільна сачыць ні на адну сэкунду ня губляць круг агляду.

¹⁾ Амфітэатр—шэраг лавак, што паступова ўзвышаецца.

Добры дырыжэр¹⁾), перадаючы думку кампозытара²⁾), робіць адразу дваццаць спраў; чытае партытуру, махае палачкаю, сочыць за сьпеваком, робіць рух у бок то барабана, то валторны і інш. Тое самае і я, калі чытаю. Перада мной паўтараста абліччаў, не падобных адно на адно, і трыста вачэй, што глядзяць мне проста ў твар. Мэта мая—перамагчы гэту многагалавую гідру³⁾). Калі я кожную хвіліну, пакуль чытаю, маю яснае ўяўленьне пра ступень яе ўвагі і пра сілу ўспрыманьня, дык яна ў маіх руках. Другі мой праціўнік ва мне самым. Гэта—бясконца рознастайнасьць форм, зьяў і законаў і мноства імі абумоўленых сваіх і чужых думак. Кожную хвіліну я павінен мець здатнасьць выхватваць з гэтага вялікага матар'ялу самае важнае і патрэбнае, і гэтак-жа шпарка, як бяжыць мая прмова, надаваць сваёй думцы такую форму, што была-б прыступна ўспрыманьню гідры і ўзьнімала яе ўвагу, а к таму трэба пільна сачыць, каб думкі перадаваліся ня так, як яны прыходзяць, а ў вядомым парадку, патрэбным правільнай кампанюўцы⁴⁾ вобразу, што я хачу намаляваць. Потым я намагаюся, каб прмова мая была літаратурная, вызначэньні кароткія і дакладныя, фраза магчыма простая і прыгожая. Кожную хвіліну я павінен спыняць

1) Дырыжэр—хто кіруе оркестрам.

2) Композытар—аўтар музычных твораў.

3) Гідра—казачнае страшыдла, у якога на месцы адной адсечанай галавы выросталі дзьве новых.

4) Компанюўка—размяшчэньне частак.

сябе і помніць, што ў мяне ёсьць усяго гадзіна і сорак хвілін. Адным словам, працы стае. У адзін і той самы час даводзіцца ўдаваць з сябе і вучонага, і пэдагога, і прамоўцу, і дрэнна тады, калі прамоўца пераможа ў вас пэдагога і вучонага, або наадварот.

Чытаеш чвэрць, паўгадзіны і вось заўважаеш, што студэнты пачынаюць паглядваць на столь, на Пётру Ігнатавіча, адзін палезе па насоўку, другі сядзе зручней, трэці ўсьміхнецца сваім думкам... Гэта значыць, што ўвага стомлена. Трэба ўжыць захады. Карыстаючыся першым выгодным выпадкам, я кажу якое жаргаслоўе. Усе паўтараста абліччаў шырока ўсьміхаюцца, вочы весела блішчаць, чуецца ненадоўга гумора... Я таксама сьмяюся. Увага асьвяжылася, і магу чытаць далей.

Ніякі спорт, ніякія забаўкі і гульні ніколі не давалі мне такой асалоды, як чытаньне лекцый. Толькі на лекцыі я мог увесь аддавацца палкасьці і разуму, што натхненне ня выдумка поэтаў, а і праўда—існасьці (я думаю, Гэркулес¹⁾), пасья самага лепшага з свайго геройстваў, не адчуваў такой салодкай утомы, як перажываў я кожны раз пасья лекцый.

Гэта было даўней. Цяперака-ж на лекцыях я ведаю ўсяго адну пакуту. Не праходзіць і паўгадзіны, як я пачынаю адчуваць непераможную слабасьць у нагах і ў плячах; саджуся ў крэсла, але седзячы чытаць я ня прывык; праз хвіліну ўстаю, гавару стоячы.

¹⁾ Гэркулес—герой грэцкай міталёгіі, што быў вядомы звычайнай сілай.

потым зноў саджуся. У роце сохне, голас сіпае, галава круціцца... Каб захаваць ад слухачоў свой стан, я што-хвіліны п'ю ваду, кашляю, часта смэркаюся, як-бы мне перашкаджае катар, гавару не да рэчы жартаслоўі і ўрэшце абвяшчаю перапынак раней, як трэба. Але галоўнае—мне сорам.

Маё сумленьне і розум кажуць мне, што самае лепшае, што я мог-бы цяпер зрабіць,—гэта прачытаць хлопчыкам адвітальную лекцыю, сказаць ім апошняе слова, блаславіць іх і ўступіць сваё месца чалавеку маладзейшаму і дужэйшаму за мяне. Але няхай судзіць мяне бог, у мяне не стае мужнасьці зрабіць сумленна.

На няшчасьце, я ня філэзоф і не багаслоў. Мне добра вядома, што пражыву я ня болей як паўгода. Павінны-б былі цяпер да мяне сьляпіцца больш за ўсё пытаньні аб цемры таго сьвету і аб тых прывідах, што наведваюць мой магільны сон. Але чамусьці душа мая ня хоча ведаць гэтых пытаньняў, хоць розум і ўсьведамляе ўсю іх важнасьць. Як 20—30 гадоў назад, гэтак і цяпер перад сьмерцю мяне цікавіць адна ўсяго навукa. Канаючы, я ўсё-ж буду верыць, што навукa—самае важнае, самае прыгожае і патрэбнае ў жыцьці чалавека, што яна заўсёды была і будзе вышэйшай праяваю любасьці, і што толькі ёю аднёю чалавек пераможа прыроду і сябе. Вера гэта, можа, наўная і несправядлівая ў сваёй аснове, але я ня вінен, што веру гэтак, а ня іначай; перамагчы-ж у сябе гэтай веры я не магу.

Але не аб гэтым ход. Я ўсяго прашу прабачыць маю слабасьць і зразумець, што адарваць ад катэдра і вучняў чалавека, каго лёс касьцянога шпіку цікавіць болей, як апошняя мэта сьветабудовы, роўназначна таму, каб яго ўзялі ды і забілі ў труну, не прычыкаўшыся пакуль ён памрэ.

Ад бяссоньніцы і ў выніку напружанай барацьбы з слабасьцю, што ўсё павялічваецца, са мной робіцца нешта дзіўнае. Сярод лекцыі да горла раптам падступаюць сьлёзы, пачынаюць сьвярбець вочы, і я адчуваю моцнае гістэрычнае жаданьне выпрастаць уперэд рукі і голасна паскардзіцца. Мне хочацца закрычаць чужым голасам, што мяне, славутага чалавека, ласна прысудзіў да сьмяротнай каты, што праз якога па года тут у аўдыторыі будзе гаспадарыць ужо другі. Я хачу закрычаць, што я атручаны; новыя думкі, чужыя ведаў я раней, атруцілі апошнія дні майго жыцьця і ня спыняюць даваць джалы ў мае мазгі, як маскіт ! ў гэты час маё становішча здаецца гэткім жудасным, што мне хочацца, каб усе мае слухачы зжахнулі і паўскаквалі з месца і сопалаху, з распачным крыкам рынуліся ў дзьверы.

Ня лёгка перажываць такія хвіліны.

II

Пасьля лекцыі я сяджу дома і працую. Чытаю сапісі, дысэртацыі, або рыхтуюся да наступнай лекцыі, час-часом пішу што-небудзь. Працую з перапіскамі, бо даводзіцца прымаць наведвальнікаў.

Чуваць званок. Гэта таварыш прышоў пагаварыць аб справе. Ён уваходзіць да мяне з капялюшом, з палкаю і, падаючы мне адно і другое, кажа:

— Я на хвіліну, на хвіліну! Сядзеце, collega ¹⁾. Усяго два словы!

Перш-на-перш мы стараемся паказаць адзін аднаму, што мы абодвы надзвычайна ветлівыя і вельмі рады бачыць адзін аднаго. Я саджаю яго на крэсла, а ён садзіць мяне. І мы асьцярожна пагладжваем адзін аднаго па станах, дакранаемся да гузікаў і падобна да таго, быццам мы абмацваем адзін аднаго і баімся апячыся. Абудвы сьмяемся, хоць не гаворым нічога сьмешнага. Сеўшы, нахіляемся адзін да аднаго і пачынаем ціха гаварыць. Як-бы шчыра мы ня ставіліся адзін да аднаго, мы ня можам, каб не аздабляць сваёй прамовы ўсякай кітайшчынай, нахштат: «вы мелі выпадак праўдзіва заўважыць», або «як я ўжо меў гонар вам сказаць», ня можам, каб не рагатаць, калі хто з нас выкіне жарт, хоць-бы няўдалы. Скончыўшы гаварыць аб справе, таварыш борзда ўстае і, памахваючы капялюшом на маю працу, пачынае развітвацца. Зноў мацаем адзін аднаго і сьмяемся. Праводжу да пярэдняга пакою: тут дапамагаю таварышу апрануць хутра, але ён усяк ухіляецца ад гэтага високага гонару. Пасьля, калі Ягор адчыняе дзьверы, таварыш запэўняе мяне, што я прастуджуся, а я раблю выгляд, што гатоў ісьці за ім нават на вуліцу.

---

¹⁾ Таварыш, што разам працуе.

І калі, нарэшце, я вяртаюся да сябе ў габінэт, твар мой усё яшчэ ўсьміхаецца, напэўна, па інэрцыі¹⁾.

Крыху пачакаўшы, другі званок. Хтосьці ўваходзіць у пярэдні пакой, доўга распранаецца і кашляе. Ягор дакладвае, што прышоў студэнт. Я кажу: прасі. Праз хвіліну ўваходзіць да мяне малады чалавек прыемнага выгляду. От ужо год, як у нас з ім благія дачыненні. Ён пагана адказвае мне на экзаменах, а я стаўлю яму адзінкі. Такіх малайцоў, каго я, кажучы па-студэнцку, ганяю і правальваю, у мяне штогодны зьбіраецца чалавек сем. Тыя з іх, што ня вытрымліваюць экзамену па няздольнасці або па хваробе, звычайна нясуць свой крыж цяжкі і ня сьпіраюцца сямной; сьпіраюцца-ж і ходзяць да мяне дадому аднаго сангвінікі²⁾, шырокія натуры, каму цеганіна на экзаменах псуе апэтыт і перашкаджае акуратна наведваць опэру. Першым я патураю, а другіх я ганяю па ўсім годзе.

— Сядайце, — кажу я госьцю. — Што скажаце?

— Прабачце, профэсар, за турботы... — пачынае заікаючыся і ня глядзячы мне ў твар. — Я-б не аджыўся турбаваць вас, калі-б ня... Я трымаў у вас замен ужо пяць разоў і... і зразаўся. Прашу в будзьце ласкавы, пастаўце мне здавальняюча, та што...

---

1) Інэрцыя — закон, паводле якога цела рухаецца і тады, ўжо адпала прычына яго руху.

2) Сангвінік — жывы жыцьцярадасны чалавек.

Аргумэнт¹⁾, што ўсе абібокі прыводзяць у сваю карысьць, заўсёды адзін і той самы: яны надзвычайна добра вытрымалі па ўсіх прадметах і зрэзаліся ўсяго на маім, і гэта яшчэ больш здзіўляе, што на маім прадмеце яны займаліся вельмі старанна і ведаюць яго надзвычайна; зрэзаліся-ж яны праз нейкае непаразуменьне.

— Прабачце, мой дружа,—кажу я гасьцю,—паставіць вам здавальняюча я не магу. Ёдзеце яшчэ пачытайце лекцыі і прыходзьце. Тады пабачым.

Паўза. У мяне зьяўляецца ахвота трохі памучыць студэнта за тое, што піва і опэру ён любіць больш за навуку, і я кажу, уздыхаючы:

— Па-мойму, самае лепшае, што вы можаце цяпер зрабіць, гэта—зусім кінуць мэдыцынскі факультэт. Калі з вашымі здольнасьцямі вам ніяк не ўдаецца вытрымаць экзамену, дык, відавочна, у вас няма ні жаданья, ні нахілу быць доктарам.

Твар сангвініка выцягваецца.

— Даруйце, профэсар,—усьміхаецца ён,—але гэта было-б з майго боку сама менш—дзіўна. Правучыцца пяць год і раптам... кінуць.

— Ну пэўне! Лепш патраціць дарма пяць год, як потым усё жыцьцё займацца тым, чаго ня любіш.

Але зараз-ж мне робіцца шкода яго, і я сьпяшаюся сказаць:

— Урэшце, як знаеце. Значыцца, пачытайце яшчэ крышку і прыходзьце.

¹⁾ Аргумэнт—довад, доказ.

— Калі?—глуха пытае абібок.

— Калі хочаце. Хоць заўтра.

І ў яго добрых вачох я чытаю: «Прысьці можна, але-ж ты, скаціна, ізноў мяне прагоніш!»

— Вядома,—кажу я,—вы ня зробіцеся больш вучоным ад таго, што будзеце ў мяне экзаменавацца яшчэ пятнаццаць разоў, але гэта выхавае ў вас характар. І за гэта дзякуй.

Надыходзіць маўчанка. Я ўстаю і чакаю, калі пойдзе госьць, а ён стаіць, глядзіць на вакно, скубе свабародку і думае. Робіцца нудна.

Голас у сангвініка прыемны, сакавіты, вочы разумныя, насьмешлівыя, твар добры, трохі ня сьвежы ад частага ўжываньня піва і доўгага ляжаньня на капапе; як відаць, ён мог-бы расказаць мне шмат цікавага пра опэру, пра свае заляцаньні, пра таварышоў каго ён любіць, але, на жаль, гаварыць пра гэта няма такой моды. А я з ахвотаю паслухаў-бы.

— Профэсар! Даю вам слова гонару, што калі вы паставіце мне здавальняюча, дык я...

Як толькі дайшло да «слова гонару», я махаю рукамі і саджуся за стол. Студэнт думае яшчэ хвіліну і гаворыць панура:

— Тады бывайце... Прабачце.

— Бывайце, мой дружа. Пайдзеце здаровы.

Ён нерашуча ідзе ў пярэдні пакой, там паволі апрагнаецца і, вышаўшы на вуліцу, пэўне, зноў доўга думае; нічога не надумаўшы, апрача «старога чорта» на мой адрэс, ён ідзе ў дрэнны рэстаран піць піва і па-

луднаваць, а потым дадому спаць. Спакой парахну твайму, сумленны рабацяга!

Трэці званок. Уваходзіць малады доктар у новай чорнай пары, у залатых акулерах, і, вядома, у белым гальштуку. Рэконмэндуецца. Прашу садзіцца і пытаюся, што трэба. Не без хваляваньня малады жрэц навукі пачынае гаварыць мне, што ў гэтым годзе ён вытрымаў экзамен на доктара і што яму застаецца цяпер толькі напісаць дысэртацыю. Яму хацелася-б працаваць у мяне, пад маім кіраўніцтвам, і ён-бы шчыра дзякаваў, каб я даў яму тэму на дысэртацыю.

— Вельмі рады быць карысным, калега,—кажу я,—але давайце спачатку сьпяемся, што такое дысэртацыя. Пад гэтым словам звычайна разумеюць твор, што зьяўляецца прадуктам самастойнае творчасьці. Здаецца гэтак? Твор-жа, напісаны на чужую тэму і пад чужым кіраўніцтвам, называецца іначай...

Доктарант маўчыць. Я абураны ўсхопліваюся з месца.

— Чаго вы да мяне ходзіце, не разумею?—крычу я ў абурэньні.—Крама ў мяне, ці што? Я не гандлюю тэмамі! У тысячу першы раз прашу вас усіх даць мне спакой! Прабачце за недалікатнасьць, але мне, нарэшце, гэта дадзела!

Доктарант маўчыць і толькі каля яго сківіц выступае лёгкая чырвань. Твар яго выражае глыбокую пашану да майго славутага імя і вучонасьці, а на вачох я бачу, што ён пагарджае і маім голасам, і маёю мі-

зэрнаю фігураю, і нэрвовымі гэстамі. У сваёй злосьці я здаюся яму дзіваком.

— У мяне ня крама!—гневаюся я.—І дзіўная рэч! Чаму вы ня хочаце быць самастойнымі? Чаму так не па душы воля?

Кажу я многа, а ён ўсё маўчыць. Нарэшце троху-па-троху сьціхаю і, вядома, здаюся. Доктара атрымае ад мяне тэму, якой грош цана, напіша пачамаім нагляддам нікому непатрэбную дысэртацыю, і важна вытрымае нудны дыспут і атрымае непатрэбную яму вучоную ступень.

Званкі могуць ісьці сьледам адзін за адным канца, але тут абмяжуюся толькі чатырма. Зьвінчацьверты званок, і я чую знаёмыя крокі, шамаценне адзеньня, любы голас...

18 гадоў будзе ўжо, як памёр мой таварыш Сілісты¹⁾ і пакінуў сямігадовую дачку Касю і тысячэсьцьдзешат грошай. У сваім тэстамэнце ён пакінуў значыў апякуном мяне. Да дзесьці год Кася жыла са маёй сям'яй, потым была аддадзена ў інстытут і была ў мяне ўсяго ў летнія месяцы, у вакацыі. Выхоўваўшы ў мяне ня было часу, наглядаў я за ёю толькі з бачнага шага, і таму пра дзцінства яе магу сказаць вельмі мала.

Першае, што я памятаю і люблю прыгадваць, гэта—надзвычайную даверлівасьць, з чым яна ўваходзіла ў мой дом, лячылася ў дактароў і што заўсёды была на яе тварыку. Бывала, сядзіць у кутку з падвяза

¹⁾ Окулісты — доктар, што лечыць вочы.

шчаксю і абавязкова глядзіць на што-небудзь з увагаю; ці бачыць яна ў гэты час, як я пішу і перагортваю кнігі, або як рупіцца жонка, або як кухарка на кухні скрабе бульбу, або як гуляе сабака, у яе заўсёды нязьменна ў вачох адно і тое самае, а менавіта: «Усё, што робіцца на гэтым сьвеце, усё прыгожа і разумна». Яна была цікавая і вельмі любіла гаварыць са мною. Бывала, сядзіць за сталом насупроць мяне, сочыць за маімі рухамі і дае пытаньні. Ёй цікава ведаць, што я чытаю, што раблю ва унівэрсытэце, ці не баюся я трупой, куды дзяю сваю пэнсію.

— Студэнты б'юцца ва унівэрсытэце?—пытае яна.

— Б'юцца, любая.

— А вы ставіце іх на калені?

— Стаўлю.

І ёй было сьмешна, што студэнты б'юцца і што я стаўлю іх на калені, і яна сьмяялася. Гэта было лагоднае, цяплявае і добрае дзіця. Часта мне даводзілася бачыць, як у яе адбіралі што, ушчувалі дарэмна або не здавальвалі яе цікавасьці: у гэты час да заўсёднага выразу даверлівасьці на яе твары прымешвалася яшчэ журба—і толькі таго. Я ня ўмеў заступацца за яе, а ўсяго, калі бачыў журбу, мне хацелася прыгарнуць яе да сябе і пашкадаваць тонам старое нянькі: «сіротка мая любая!»

Памятаю таксама, яна любіла добра адзявацца і прыскацца парфумаю. Гэтым яна была падобна да мяне. Я таксама люблю прыгожае адзеньне і добрую парфуму.

Шкода, што ў мяне ня было часу і ахвоты прасачыць пачатак і разьвіцьцё захапленьня, якое цалкам ужо заваладала Касяю, калі ёй было 14—15 год. Я кажу пра яе палкую любоў да тэатру. Калі яна прыяжджала да нас з інстытуту на вакацыі і жыла ў нас, дык ні пра што яна не гаварыла з такою прыемнасьцю і з такім захапленьнем, як пра п'есы і актораў. Сваімі вечнымі гутаркамі пра тэатр яна стамляла нас. Жонка і дзеці ня слухалі яе. У аднаго толькі мяне не хапала мужнасьці не ўважаць на яе. Калі ў яе зьяўлялася жаданьне падзяліцца сваімі захапленьнямі, яна ўходзіла да мяне ў габінэт і гаварыла расчуленымі тонам:

— Мікалай Сьцяпанчыч, дазвольце мне пагаварыць з вамі пра тэатр!

Я показваў ёй на гадзіннік і казаў:

— Даю табе паўгадзіны. Пачынай.

Пазьней яна пачала прыводзіць з сабою цэлымі зьінамі партрэты актораў і акторак, на якіх маліла потым паспрабавала колькі разоў удзельнічаць у аператарскіх спектаклях і ўрэшце, калі скончыла курс вучыцтва, абвясціла мне, што яна нарадзілася, каб быць актorkаю.

Я ніколі не падзяляў тэатральных захапленьняў Касі. Па-мойму, калі п'еса добрая, дык каб яна зьявілася, гэта будзе ўражаньне, няма патрэбы турбаваць актorkаў і можна абмежавацца адным чытаньнем. Калі п'еса дрэнная, дык ніякае выкананьне ня зробіць добраю.

За малодосьцю я часта наведваў тэатр, і зараз разы два ў год сям'я бярэ лёжу і возіць мяне «праве-трыць». Вядома, гэтага мала, каб мець права разва-жаць аб тэатры, але я скажу аб ім трохі. На маю думку, тэатр не зрабіўся лепшым, як ён быў 30-40 год назад. Як і даўней, ні ў тэатральных калідорах, ні ў фойе ¹⁾ я ніяк не магу знайсці шклянкі чыстае вады. Як і даўней, капэльдэнэры ²⁾ штрафуюць мяне за маё футра на саракоўку, хаця ў тым, што носіш цёплую вопратку зімою, няма нічога ганебнага. Як і даўней, у антрактах грае бяз жаднае патрэбы музыка, якая дадае да ўражаньня, атрыманага ад п'есы, яшчэ новае, няпрошанае. Як і даўней, мужчыны ў антрактах ходзяць у буфэт выпіваць. Калі ня відаць прогрэсу ў дробязях, дык дарэмна я пачаў-бы шукаць яго і ў буйным. Калі актор, з галавы да ног аблутаны тэатральнымі традыцыямі і прымхамі, пнецца чытаць просты звычайны монолог ³⁾ «быць ці ня быць» ня проста, а чамусьці абавязкова з шыпеньнем і з сударгамі ўва ўсім цэле, або калі ён пнецца пераканаць мяне, што-б там ні было, што Чацкі, што шмат гаворыць з дурнямі і любіць дурную, вельмі разумны чалавек, і што «Горе от ума» ня нудная п'еса, дык на мяне ад сцэны вее ўсё тою-ж самаю абыздэншчынай, ад чаго ўжо 40 год як нудзіла мяне, калі частавалі клясычнымі завывань-

1) Фойе — заля на гуляньне ў тэатры ў час антрактаў.

2) Капэльдэнэр — паслужнік пры тэатральнай залі.

3) Монолог — частка п'есы, якую выконвае адна асоба.

нямі і бiцьцём у грудзі. І ўсякі раз выходжу я з тэатру консэрватыўным¹⁾ больш, чым калі ўваходжу туды.

Сантымэнтальны і даверлівы натоўп можна перамацаць, што тэатр у цяперашнім яго выглядзе ёсьць школа. Але хто знаёмы з такою школаю, якая яна павінна быць, таго на гэтую вудку ня зловіш. Ня маю даю, што будзе праз 50—100 гадоў, але пры цяперашніх умовах тэатр можа служыць толькі забаваю. Але забаўка гэта надта дорага на тое, каб ня кідаць карыстацца ёю. Яна бярэ ў дзяржавы тысячы мільянаў, здаровых і таленавітых мужчын і жанчын, і каб не прысьвячалі сябе тэатру, маглі-б быць добрыя дактарамі, земляробамі, настаўнікамі, афіцэрамі; бярэ ў публікі вячэрнія гадзіны—лепшы час на зумовую працу і таварыскія гутаркі. Не кажу пра грашовыя выдаткі і пра тыя моральныя страткі, што зносіць глядач, калі бачыць на сцэне, што ня так яно ёсьць, трактуецца забойства, блудніцтва і паклёп.

Кася-ж мела зусім іншую думку. Яна ўпэўнілася, што тэатр, нават такі, як ён цяпер ёсьць, шэй за аўдыторыі, вышэй за кнігі, вышэй за ўсё сьвеце. Тэатр—гэта сіла, што злучае ў сабе аднаго мастацтва, а акторы—місыянэры. Ніякае мастацтва і ніякая навука паасобку ня змогуць дзейнічаць так моцна і гэтак пэўна на чалавечую душу, як сцэна.

¹⁾ Консэрватар—абаронца старога парадку.

і дзіва няма, што праз тое актор сярэдняй велічыні карыстаецца ў дзяржаве куды большаю популярнасцю, як самы лепшы вучоны або мастак. І ніякая публічная дзейнасць ня можа даць гэткай асалоды і здавальнення, як сцэнічная.

І неяк аднаго дня Кася паступіла ў трупу і паехала, здаецца, у Уфу, павёзшы з сабою шмат грошай, шмат вясёлкавых надзей і арыстократычныя погляды на справу.

Першыя лісты яе з дарогі былі дзіўныя. Я чытаў іх і проста дзівіўся, як гэта невялічкія кавалачкі паперы могуць змяшчаць у сабе столькі моладасьці, душэўнай чыстаты, сьвятой наўнасьці і разам з тым тонкіх, сур'ёзных разважаньняў, што маглі-б зрабіць гонар добраму мужчынскаму розуму. Волгу, прыроду, гарады, што яна наведвала, таварышоў, свае посьпехі і няўдачы яна не апісвала, а апявала; кожны радок дыхаў даверлівасьцю, якую я прывык бачыць на яе абліччы—і да таго гібель граматычных памылак, а знакаў прыпынку амаль зусім ня было.

Не прайшло і паўгода, як я атрымаў надзвычайна поэтычны і ўзьнёслы ліст, што пачынаўся словамі: «Я паехала». Да гэтага лісту была дададзена фотграфія, дзе быў малады мужчына з голеным тварам, у шырокаполым капялюшы і з плэдам, перакінутым цераз плячо. Наступныя лісты былі, як раней, надзвычайныя, але ўжо зьявіліся ў іх знакі прыпынку, зьніклі граматычныя памылкі і дужа запахла ад іх мужчынам. Кася пачала пісаць мне пра тое, што добра-б дзе-

небудзь на Волзе паставіць вялікі тэатр ня іначай
як суполкаю, і прывабіць да гэтага прадпрыемства б
гатае купецтва і ўласнікаў параходаў; грошай бы
шмат, зборы вялікія, акторы працавалі-б на ўмо
таварыства. Можа яно ўсё гэта і сапраўды добра,
мне здаецца, што гэтакія вымудры могуць выходзіць
толькі з мужчынскай галавы.

Як-бы там ні было, паўтары—два гады, як від
усё было добра: Кася любіла, верыла ў сваю спра
была шчаслівая; але ў лістох яе я пачаў заўва
відавочныя адзнакі заняпаду. Пачалося з таго,
Кася паскардзілася мне на сваіх таварышоў—
першы і самы злавесны сымптом¹⁾); калі малады
чоны або літаратар пачынае сваю дзейнасць з
што горка скардзіцца на вучоных або літаратара
гэта значыць, што ён ужо стаміўся і ня вартны
справы. Кася пісала мне, што яе таварышы не н
ваюць рэпэтыцый і ніколі ня ведаюць роляй; у п
ноўцы недарэчных п'ес і ў манеры трымаць сяб
сцэне відаць у кожнага з іх поўная непашана
публікі; а каб больш сабраць, пра што толькі
вораць, драматычныя акторкі зніжаюцца да
ванья шансонэтак, а трагікі сьпяваюць куплеты
сьмяюцца з рагатых мужоў і з цяжарнасьці няве
жонак і г. д. Увогуле трэба дзівіцца, як гэта даг
не загінула яшчэ провінцыяльная справа і як
можа трымацца на гэтакай тонкай і гнілой жылы

¹⁾ Сымптомы—адзнака, паказьнік.

У адказ я паслаў Касі доўгі і, прызнацца, надта нудны ліст. Між іншым, я пісаў ёй: «Мне часта даводзіцца гаварыць з старымі акторамі, найшляхетнымі людзьмі, што надта добра ставаліся да мяне: з размоў з імі я мог зразумець, што іх дзейнасьцю кіруюць ня столькі іх уласны розум і воля, колькі мода і настрой грамадства; лепшым з іх даводзілася на сваім вяку ўдзельнічаць і ў трагедыі, і ў оперэты, і ў парыскіх фарсах¹⁾, і ў фэерыях²⁾, і заўсёды аднолькава ім здавалася, што яны ішлі простым шляхам і давалі карысьць. Значыць, як бачыш, прычыну благога трэба шукаць не ў акторах, а глыбей, у самым мастацтве і ў дачыненні да яго ўсяго грамадства». Гэты мой ліст толькі ўразіў Касю. Яна мне адказала: «Мы з вамі сьпяваем з розных опер. Я вам пісала не пра найшляхетных людзей, што надвычайна добра выставіліся, а пра зграю прайдзісьветаў, што ня маюць нічога агульнага з шляхетнасьцю. Гэта табун дзікіх людзей. Яны трапілі на сцэну толькі таму, што іх ня прынялі-б нідзе ў іншым месцы, і яны завуць сябе артыстамі толькі таму, што нахабныя. Ніводнага таленту, але шмат няздатнасьці, п'яніц, інтрыганаў, плеткароў. Не магу вам выказаць, як горка мне, што мастацтва, якое я так люблю, трапіла ў рукі ненавідных мне людзей; горка, што лепшыя людзі бачаць благое толькі здалёку, ня хочуць пады-

1) Фарс—лёгкая комэдыя, часта ня зусім прыстойнага зьместу.

2) Фэерыя—сцэнічным твор; галоўную частку яго складае абстаноўчая частка і балет.

йсьці бліжэй, і замест таго, каб заступіцца, пішуць цяжкім стылем агульныя месцы і нікому непатрэбную мораль...» і гэтай далей, усё накшталт гэтага.

Прайшло яшчэ колькі часу, і я атрымаў гэtkі ліст: «Мяне бязьлітна ашукалі. Не магу болей жыць. Распарадкуйцеся з маімі грашыма, як самі ведаеце. Я любіла вас як бацьку і адзінага майго сябра. Даруйце».

Выявілася, што і Касін ён належаў таксама да «табуна дзікіх людзей». Пазьней паводле некаторых намякаў я мог здагадацца, што была спроба зрабіць самагубства. Здаецца, Кася спрабавала атруціцца. Трэба думаць, што яна потым была сур'ёзна хвора таму што наступны ліст я атрымаў ужо з Ялты, куды напэўна, яе паслалі дактары. Апошні ліст яе да мяня мяшчаў у сабе просьбу што найхутчэй выслаць у Ялту тысячу рублёў, і канчаўся ён гэтак: «Пробачце, што ліст гэtkі сумны. Учора я пахавала свядзіця». Пражыўшы ў Крыме амаль ня год, яна вярнулася дадому.

Вандравала яна амаль не чатыры гады, і ўва гэтыя чатыры гады, трэба прызнацца, я граў у дачыненні да яе даволі незавідную і дзіўную ролю. Калі раней яна абвясціла мне, што ідзе ў акторку, потым пісала мне пра сваё каханьне, калі яе апанаваў дух марнатраўства і мне даводзілася, паводле яе трабавання, высылаць ёй то тысячу, то дзьве рублёў, калі яна пісала мне пра свой намер памерці і потым пра сьмерць дзіцяці, то кожны раз я траціў розум

ўся мая спагадлівасьць да яе лёсу выражалася толькі тым, што я шмат думаў і пісаў даўгія, нудныя лісты, якіх я мог-бы зусім ня пісаць. Тады як я-ж быў ёй за роднага бацьку і любіў яе як дачку!

Цяпер Кася жыве за паўварсты ад мяне. Яна няла кватэру з пяці пакояў і абставілася даволі комфортабельна і з уласьцівым ёй густам. Калі-б хто ўзяўся намаляваць яе абстаноўку, дык пераважным настроем у вобразе атрымалася-б гультайства. Для гультайскага цела—мяккія канапы, мяккія табурэткі, для гультайскіх ног—дываны; для гультайскага зроку—лінючыя, цьмяныя або змрочныя колеры; для гультайскай душы—мноства па сьценах таных віхляроў і дробных абразкоў, дзе орыгінальнасьць выкананьня пераважае над зьместам, багата столікаў і палічак, застаўленых зусім непатрэбнымі і бяз ніякае цаны рэчамі, нязграбнае шкумацьцё заместа фіранак... Усё гэта разам з баязьлівасьцю яркіх колераў, сымэтрыі¹⁾ і прастору, акрамя душэўнага абібоцтва, сьведчыць яшчэ і аб скажэньні прыроднага густу. Цялуткія дні Кася ляжыць на канапе і чытае кнігу, пераважна романы і аповесьці. З дому яна выходзіць толькі раз у дзень, пасля паўдня, каб убачыцца са мною.

Я працую, а Кася сядзіць недалёка ад мяне на канапе, маўчыць і захінаецца ў шалік, быццам ёй хо-

¹⁾ Сымэтрыя—суразьмернасьць, правільнае разьмяшчэньне частак.

ладна. Ці таму, што яна падабаецца мне, або таму, што я прывык да яе частых наведваньняў, калі яна была яшчэ дзяўчынкаю, яе прысутнасьць не перашкаджае мне быць уважлівым. Часам я задаю ёй машынальна якое-небудзь пытаньне, яна дае вельмі кароткі адказ; або, каб адпачыць хвілінку, я паварочваюся да яе і гляджу, як яна, задумаўшыся, праглядае якую мадыцынскую часопісь або газету. І ў гэты час я заўважаю, што на яе твары ўжо няма ранейшага выразу даверлівасьці. Выраз цяпер халодны, абьякі, бязуважлівы, як у пажыраў, каму даводзіцца доўга чакаць цягніка. Апанута яна, як і раней, прыгожа і проста, але нядбайна; відаць, што адзеньню і прычосцы ня мала дастаецца ад канап і качалак, на чым яна ляжыць цэлыя дні. І ўжо яна няцікавая, як была раней. Пытаньняў яна ўжо мне не задае, як быццам усё ўжо зазнала ў жыцьці і не чакае пачуць нічога новага.

Пад канец чацьвертай гадзіны ў залі і ў гасьцінным пакоі пачынаецца рух. Гэта з консэрваторыі вярнулася Ліза і прывяла з сабою таварышак. Чутно, яны граюць на роялі, спрабуюць галасы і рагочуць; у сталавай Ягор рыхтуе стол і стукае пасудкам.

— Бывайце,—кажа Кася.—Сягоньня я не зайду да вашых. Няхай прабачаць. Некалі. Прыходзьце.

Калі я праводжу яе да перадпакою, яна сурова аглядвае мяне з галавы да ног і гаворыць з прыхільнасьцю:

— А вы ўсё худзеце! Чаму ня лечыцеся? Я зьвеж

джу да Сяргея Тодаравіча і запрашу. Няхай вас паглядзіць!

— Ня трэба, Кася.

— Не разумею, чаго ваша сям'я глядзіць! Добрыя, няма чаго казаць.

Яна парыўна апранае сваё футра, і ў гэты час з яе нядбайна зробленай прычоскі абавязкова скідаюцца на падлогу дзве-тры шпількі. Папраўляць прычоску ня хочацца ды няма калі, яна няспрытна хавае пасмы, што паспадалі былі, пад шапачку і ідзе за дзверы.

Калі я ўваходжу ў сталовую, жонка пытае мяне:

— У цябе была цяпер Кася? Чаму-ж яна не зайшла да нас? Гэта нават дзіўна...

— Мама!—гаворыць ёй дакорліва Ліза.—Калі ня хоча, то і бог з ёю. Не на каленькі-ж нам становіцца.

— Як хочаш, гэта пагарджаньне. Сядзець у габінеце тры гадзіны і ня ўспомніць пра нас. Урэшце, як ёй падабаецца.

Вара і Ліза абедзве ненавідзяць Касю. Нянавісьць гэта мне незразумела і, напэўна, каб разумець яе, трэба быць жанчынаю. Я ручаюся галавою, што з тых паўтараста маладых мужчын, што я амаль штодня бачу ў сваёй аўдыторыі, і з тэй сотні паджылых, што мне даводзіцца сустракаць кожны тыдзень, бадай ці знойдзецца хоць адзін такі, хто ўмеў-бы разумець нянавісьць і гідкасць да мінулага Касі, г. зн. да пазашлюбнай цяжарнасьці і да незаконнага дзіцяці; і ў той-жа час я ніяк не магу прыгадаць ні адной такой знаёмай мне жанчыны або дзяўчыны, што сьвядома

або інстынктыўна ня мела-б у сабе гэтых пачуцьцяў.
І гэта не таму, што жанчына больш дабрачынная і
чысьцейшая за мужчыну; дабрачыннасьць-жа і чы-
стата мала адрозьніваюцца ад заганы, калі яны не
вольны ад злога пачуцьця. Я тлумачу гэта проста ад-
сталасьцю жанчын. Сумнае пачуцьцё спачуваньня і
боль сумленьня, што зазнае сучасны мужчына, калі
бачыць няшчасьце, куды больш гавораць мне пра
культуру і моральны рост, як нянавісьць і гіднасьць.
Сучасная жанчына так-жа сьлязьлівая і грубая сэр-
цам, як і ў сярэднія вякі. І па-мойму, зусім добр-
робяць тыя, што радзяць ёй выхоўвацца як мужчына.

Жонка ня любіць Касю яшчэ за тое, што яна была
акторкаю, за няўдзячнасьць, за гардаць, за эксцэ-
трычнасьць¹⁾ і за ўсе тыя шматлікія заганы, як
адна жанчына заўсёды ўмее знаходзіць у другой.

Акрамя мяне і маёй сям'і, у нас палуднуюць яш-
дзьве-тры таварышкі дачкі і Аляксандра Адольфа
Гнэккер, каханак Лізы і прэтэндэнт на яе руку. Гэ-
малады блёндын, не старэй 30 год, сярэдняга рос-
вельмі поўны, шырокаплечы, з рыжымі бакамі ка-
вушэй і з нафарбаванымі вусікамі, што надаюць я-
поўнаму, гладкаму твару якісьці цацачны выраз. Ап-
нуты ён у дужа кароткі пінджак, у каляровую ка-
зэльку, у порткі з вялікімі клеткамі, дужа шыро-
зьверху і дужа вузкія ўнізе, і ў жоўтыя чаравікі
абцасаў. Вочы ў яго зякратыя, як у рака, гальш-

1) Эксцэнтрычнасьць — нястрыманасьць, пастаянная га-
насьць на нечаканыя дзеянні.

падобен да ракавай шыйкі, і нават, мне здаецца, ад усяго гэтага маладога чалавека тхне пахам ракавага крупніку. Бывае ён у нас штодня, але ніхто ў маёй сям'і ня ведае, якога ён паходжаньня, дзе вучыўся і на якія сродкі жыве. Ён ня грае і не п'яе, але мае нейкае дачыненне і да музыкі, і да сьпеваў, прадае недзе роялі, бывае ў консерваторыі, знаёмы з усімі выдатнымі людзьмі і распараджаецца на канцэртах; разважае ён пра музыку з вялікім аўторытэтам, і, я заўважыў, з ім ахвотна ўсе згаджаюцца.

Багатыя людзі маюць заўсёды каля сябе нахлебнікаў, навукі і мастацтва—таксама. Здаецца, няма на сьвеце такога мастацтва або навукі, што былі-б вольныя ад прысутнасьці «іншародных цел» накшталт гэтага п. Гнэккера. Я ня музыка і, можа, памыляюся ў дачыненні да Гнэккера, якога, да таго-ж, мала ведаю. Але надта ўжо здаюцца мне падазронымі яго аўторытэт і тая павага, з якою ён стаіць каля роялю і слушае, калі хто-небудзь п'яе або грае.

Будзьце вы сто разоў джэнтльмэнам і тайным радцаю, але калі ў вас ёсьць дачка, дык вы нічым не гарантаваны ад таго мяшчанства, якое часта прыносяць у ваш дом і ў ваш настрой залёты, сватаньне і вясельле. Я, напрыклад, ніяк не магу зьмірыцца з тым урачыстым выразам, што бывае ў маёй жонкі кожны раз, калі сядзіць у нас Гнэккер, не магу таксама зьмірыцца з тымі бутэлькамі лафіту, портвэйну і хэрэсу, што ставяцца толькі дзеля яго, каб ён на свае вочы пераканаўся, як шырока і багата мы жывем. Не пера-

варваю я і адрывістага сьмеху Лізы, як яна навучылася
сьмяцца консэрваторыі, і яе манеры жмурьць вочы
ў той час, калі ў нас бываюць мужчыны. А галоўнае
я ніяк не магу зразумець, чаму гэта да мяне кожны
дзень ходзіць і кожны дзень са мною палудне істотна
зусім чужая мне, маёй навуцы, усяму складу май
жыцця, зусім непадобная да тых людзей, якіх
люблю. Жонка і служкі з патаемнасьцю шэпчуць,
«гэта малады», але я пагом-такі не разумею яго п
сутнасьці; яна ўзьнімае ўва мне такое-ж здзіўлен
як калі-б са мною за стол пасадзілі зулуса. І мне
сама здаецца дзіўным, што мая дачка, каго я
мець за дзіця, любіць гэты гальштук, гэтыя вочы
тыя мяккія шчокі.

Раней я любіў полудзень, але быў да яго аб
цяпер-жа ён ня ўзьнімае ўва мне нічога, акрамя
і абурэньня. Ад тых дат як я стаў яснавiallyмож
пабываў у дэканах факультэту, сям'я мая зна
чамусьці патрэбным зусім зьмяніць наша меню
радкі полудня. Заместа тых простых страў, да
быў я звык, калі быў студэнтам і лекарам, цяпер
кормяць супам-пюрэ, а ў ім плаваюць нейкія бел
солкі, з ныркамі ў мадэры. Генэральская год
і выдатнасьць адабралі ў мяне назаўсёды і кап
смачныя пірагі, і гуся з яблыкамі, і ляшча з к
Яны-ж адабралі ў мяне пакаёўку Агашу, гавар
сьмяшліваю бабульку, заместа яе падае цяпер
дзень Ягор, тупы і ганарысты, з белай пальчат
правай руцэ. Антракты кароткія, але здаюцца

звычайна даўгімі, таму што ў гэты час няма чым за-
няцца. Ужо няма ранейшай весялосьці, вольных гута-
рак, жартаў, сьмеху, няма ўзаемных пяшчот і тае ра-
дасьці, што хвалявала дзяцей, жонку і мяне, калі мы
сыходзімся, бывала, у сталовай; мне, занятому чала-
веку, полудзень быў часам адпачынку і спатканьня, а
жонцы і дзецям сьвятам, праўда, кароткім, але сьвет-
лым і радасным, калі яны ведалі, што я на паўгадзіны
належу не навуцы, ня студэнтам, а толькі ім адным і
больш нікому. Няма ўжо больш умеласьці п'янець ад
аднэй чаркі, няма Агашы, няма ляшча з кашаю, няма
таго шуму, чым сустракаліся маленькія скандалы ў
час полудню накшталт бойкі пад сталом ката з саба-
кам, або спаданьня павязкі з Касінай шчакі ў талерку
з крупнікам.

Апісваць цяперашні полудзень такжа нясмачна, як
есьці яго. На абліччы ў жонкі ўрачыстасьць, фаль-
чоўная паважнасьць і звычайны выраз клопатаў. Яна
трывожна абглядае нашы талеркі і кажа: «я бачу,
вам смажаніна не падабаецца... Скажэце: не пада-
баецца?» І я павінен адказаць: «Дарэмна ты тур-
буешся, любая, смажаніна вельмі смачная». А яна:
«Ты заўсёды за мяне заступаешся, Мікалай Сьцяпа-
навіч, і ніколі ня скажаш праўды. Чаму-ж Аляксандра
Адольфавіч гэтак мала еў?» і ўсё кшталтам гэтага
праз увесь полудзень. Ліза адрывіста рагоча і жму-
рыць вочы. Я гляджу на абедзвюх, і толькі вось ця-
пер, палуднуючы, мне добра відаць, што ўнутранае
жыцьцё абедзвюх даўно адышло ад майго нагляду.

У мяне такое пачуцьцё, нібы калісьці я жыў дома з сапраўднай сям'ёй, а цяпер палудную ў гасьцях у несапраўднай жонкі і бачу несапраўдную Лізу. У абедзвюх зрабілася выразная перамена, я прапусціў той доўгі процэс, паводле якога гэта зьмена адбылася, і ня дзіва, што я нічога не разумею. Чаму адбылася зьмена? Ня ведаю. Можа, ўся бяда таму, што жонцы і дачцэ бог ня даў тае сілы, што мне. З дзяцінства я звык супроцьстаяць знадворным уплывам досыць загартаваў сябе; такія жыцьцёвыя катастрофы як слаўтасьць, генэральства, пераход ад выгады да жыцьця не паводле сродкаў, знаёмства з магнатствам і інш., ледзь стыкнуліся са мною, і я застаўся цэлы і непашкоджаны; на слабых-жа, не загартаваных жонку і Лізу ўсё гэта скінулася, як вялікая сьнегавая камлыга, і сьціснула іх.

Паненкі і Гнэккер гавораць аб фугах¹⁾, контрапунктах²⁾, аб сьпеваках і піяністых, пра Баха³⁾ Брамса⁴⁾, а жонка, баючыся, каб яе не западазрылі музычным невуцтве, прыязна ўсьміхаецца ім і маючы: «Гэта надзвычайна... Няўжо? Скажэце. Гнэккер паважна есьць, паважна жартуе і прыніжачыся выслухоўвае заўвагі паненак. Калі-ні-калі ў я

1) Фуга—вышэйшая і самая дасканалая форма шматгучнага музыкі.

2) Контра-пункт—злучэньне некалькі самастойных галасоў, што адрозьніваецца поўняю мілагучнасьцю.

3) Бах—(1796—1863)—слаўны нямецкі музык.

4) Брамс—(1853—1897)—слаўны нямецкі творца музыкі вораў (композытар).

зьяўляецца жаданьне пагаварыць на дрэннай французкай мове, і тады ён чамусьці знаходзіць патрэбным павялічваць мяне *vosre excellence* ¹⁾

А я пануры. Як відаць, я ўсім ім не даю разгарненьня, а яны не даюць яго мне. Ніколі раней я ня быў блізка знаёмы з станавым антагонізмам ²⁾, але цяпер мяне мучыць менавіта нешта кшталтам гэтага. Я стараюся знаходзіць у Гнэкеры ўсяго адны дрэнныя рысы, хутка знаходжу іх і пакутую, што на яго маладога месцы сядзіць чалавек не майго кола. Прысутнасць яго дрэнна ўплывае на мяне яшчэ і з другога боку. Звычайна, калі я застаюся сам-на-сам, або бываю на людзях, каго люблю, я ніколі ня думаю пра свае заслугі, а калі пачынаю думаць, дык яны здаюцца мне гэткімі мізэрнымі, як быццам я стаў вучоным толькі ўчора; у прысутнасці-ж такіх людзей, як Гнэкер, мае заслугі здаюцца мне найвышэйшай гарою, вяршыня якой чэзьне ў хмарах, а ў падгор'і шавеляцца ледзь прыкметныя воку Гнэкеры.

Пасьля полудня я іду да сябе ў габінэт і закурваю там сваю люлечку, адзіную за ўвесь дзень, што засталася ад даўнейшай дрэннай прывычкі курыць з раньня да ночы. Калі я куру, да мяне ўваходзіць жонка і сядзе, каб пагаварыць са мною. Таксама як і раніцою, я загадзя ведаю, пра што ў нас будзе гутарка.

— Трэба-б было нам з табой пагаварыць сур'ёзна.

¹⁾ Ваша сьветласць.

²⁾ Антагонізм—варожасьць.

Мікалай Сьцяпанавіч,—пачынае яна.—Я наконт Лізы... Чаму ты ня возьмеш увагі?

— Напрыклад?

— Ты робіш выгляд, што нічога не заўважаеш, але гэта нядобра... Нельга быць нядбайным... Гнэккер мае наконт Лізы намеры... Што ты скажаш?

— Што ён дрэнны чалавек, я не магу сказаць, бо ня ведаю яго, але што ён не падабаецца мне, аб гэтым я гаварыў табе ўжо тысячу разоў.

— Але так нельга... нельга...

Яна ўстае і ходзіць, хвалюючыся.

— Так нельга ставіцца да сур'эзнага кроку,—каж яна.—Калі гутарка ідзе аб шчасці дачкі, трэба адказаць усе асабістае. Я ведаю, ён табе не падабаецца. Добра... Калі мы адмовім яму цяпер, разбурым усе дык чым ты паручышся, што Ліза ўсё жыццё будзе скардзіцца на нас? Маладых цяпер ня лішня і можа здарыцца, што ня выпадзе іншай партыі... І вельмі кахае Лізу і, як відаць, падабаецца ёй... Пэўна у яго няма пэўнага становішча, але што-ж рабіць? Бяда дасьць, з часам астанецца куды-небудзь. Ён з добрымі і багаты.

— Адкуль ты гэта ведаеш?

— Ён казаў. У яго бацькі ў Харкаве вялікі дом каля Харкава маёнтка. Адным словам, Мікалай Сьцяпанавіч, табе канечна трэба з'ездзіць у Харкаў.

— Чаго?

— Ты выведаш там... У цябе там ёсць знаёмыя профэсары, яны табе дапамогуць. Я-б сама паехала, але я жанчына. Не магу...

— Не паеду я ў Харкаў,—кажу я панура.

Жонка пужаецца, і твар яе робіцца пакутным.

— Будзь ласкаў, Мікалай Сьцяпанавіч!—моліць яна мяне, плачучы.—Будзь ласкаў, здымі з мяне гэты цяжар! Я пакутую!

Мне робіцца балюча глядзець на яе.

— Добра, Вара,—кажу я ласкава.—Калі хочаш, я зьезджу ў Харкаў і зраблю ўсё, што табе трэба.

Яна прыціскае да вачэй хустку і выходзіць да сябе ў пакой плакаць. Я застаюся адзін.

Трохі пачакаўшы, прыносяць агонь. Ад крэслаў і лямпавага каўпака кладуцца на сцены і падлогу знаёмыя—даўно яны дадзелі—цені, і калі я гляджу на іх, мне здаецца, што ўжо ноч і што ўжо пачынаецца мая пракалятая бяссоньніца. Я кладуся ў пасьцель, потым устаю і хаджу па пакоі, потым зноў кладуся... Звычайна пасьяла полудня, перад вечарам, мая нэрво-васьць дасягае свайго вышэйшага градуса. Я пачынаю бяз прычыны плакаць і хаваю галаву ў падушку. У гэты час я баюся, каб хто-небудзь не ўвайшоў, баюся раптоўна памерці, саромеюся сваіх сьлёз, і ўвогуле атрымліваецца ў душы нешта такое, што проста не сьцярпець. Я адчуваю, што далей я не магу бачыць ні сваёй лямпы, ні кніг, ні ценяў на падлозе, не магу чуць галасоў, што ідуць з гасьцінай. Нейкая нявідочная і незразумелая сіла груба штурхае мяне прэч з майго

пакою... Я ўсхопліваюся, сьпяшаючыся апранаюся і асьцярожна, каб не заўважылі хатнія, выходжу на вуліцу. Куды ісьці?

Адказ на гэта пытаньне ў мяне даўно ўжо сядзіць у мазгох: да Касі.

III

Звычайна, яна ляжыць на турэцкай канапе і чытае што-небудзь. Ubачыўшы мяне, яна па-гультайску падымае галаву, садзіцца і дае мне руку.

— А ты ўсё ляжыш,—кажу я, памаўчаўшы крыху і адпачыўшы.—Гэта няздарава. Ты-б занялася чым-небудзь!

— Га?

— Ты-б, кажу, занялася чым-небудзь.

— Чым? Жанчына можа быць толькі простаю ботніцай або акторкай.

— Ну што-ж? Калі нельга ў работніцы, ідзі акторкі.

Маўчыць.

— Замуж-бы выходзіла,—кажу я, жартуючы.

— Няма за каго. Ды і ня варта.

— Гэтак жыць няможна.

— Бяз мужа? Вялікая рэч! Мужчын колькі хочабы была ахвота.

— Гэта, Кася, няпрыгожа.

— Што няпрыгожа?

— Ды вось тое, што ты цяпер сказала.

Згўважыўшы, што я засмучоны, і хочучы загладзіць дрэннае ўражаньне, Кася гаворыць:

— Хадзем. Ідзеце сюды. От.

Яна вядзе мяне ў маленькі, вельмі ўтульны пакой і гаворыць, паказваючы на пісьмовы стол:

— От... Я прырыхтавала вам. Тут вы будзеце працаваць. Прыяжджайце штодня і прывозьце з сабой працу. А там дома вам толькі перашкаджаюць. Будзеце тут працаваць? Хочаце?

Каб не пакрыўдзіць яе адмавай, я адказваю ёй, што працаваць у яе буду і што пакой мне вельмі падабаецца. Тады мы садзімся ў утульным пакойчыку і пачынаем гаварыць.

Цяпліня, утульная абстаноўка і прысутнасць сымпатычнага чалавека ўзьнімае ва мне цяпер не пачуцьцё задавальнення, як раней, а моцнае жаданьне да скаргаў і бурчаньня. Мне здаецца чамусьці, што калі я панаракаю і паскарджуся, дык мне будзе лягчэй.

— Дрэнная справа, мая любая!—пачынаю я, уздыхнуўшы.—Вельмі дрэнная...

— Што гэтакае?

— Бачыш от, у чым справа, мой дружа. Самае лепшае і самае сьвятое права каралёў—гэта права памілаваньня. І я заўсёды адчуваў сябе каралём, таму што бязьменна карыстаўся гэтым правам. Я ніколі ня судзіў, быў спагадлівым, ахвотна дараваў віну ўсім на права і налева. Дзе іншыя пратэставалі і абураліся, там я толькі раіў і пераконваў. Усё свае жыцьцё я стараўся толькі, каб мая прысутнасць была прыемнаю

сям і, студэнтам, таварышам, чэлядзі, і такія мае да-
чыненні да людзей, я ведаю, выхавалі ўсіх, каму даво-
дзіцца быць каля мяне. Але цяпер ужо я не кароль.
Ува мне адбываецца нешта такое, што прыстойна
толькі рабам: у галаве маёй як дзень, як ноч ходзяць
злосныя думкі, а ў душы зьвілі сабе гняздо пачуцьці,
якіх я ня ведаў раней. Я і ненавіджу, і пагарджаю, і
злююся, і абураюся, і баюся. Я стаў ня ў меру строгім,
зыскоўным, дражлівым, недалікатным, падазроным.
Нават тое, што раней было повадам для лішняга жар-
таслоўя і дабрадушнага сьмеху, раджае ўва мне цяпер
цяжкае пачуцьцё. Зьмянілася ўва мне і мая лёгіка:
раней я з пагардаю ставіўся толькі да грошай, цяпер
жа маё злоснае пачуцьцё не да грошай, а да багаты-
роў, нібы яны вінаваты; раней ненавідзеў гвалт і сва-
волю, а цяпер ненавіджу людзей, што ўжываюць
гвалт, нібы вінаваты яны адны, а ня ўсе мы, што ня
ўмеем выхоўваць адзін аднаго. Што гэта значыць?
Калі новыя думкі і новыя пачуцьці выніклі ад зьмены
пераконаньняў, дык адкуль магла ўзяцца гэта зьмена?
Няўжо сьвет стаў горай, а я ляпей, або раней я быў
сьляпы і абыякі? Калі-ж гэта зьмена адбылася а-
агульнага заняпаду фізычных і разумовых сіл—я-
хворы і што дзень, то менш важу,—дык становішч-
маё мізэрнае: значыць мае новыя думкі ненормаль-
ныя, нездаровыя, я павінен сароміцца іх і лічыць бя-
вартымі...

— Хвароба тут не да чаго,—перапыняе мяне
Кася.—Проста вы іначай пачалі глядзець на сьвет;

і ўсё. Вы ўбачылі тое, чаго раней не хацелі чамусьці заўважаць. Па-мойму, перш за ўсё вам трэба канчаткова спыніць сувязь з сям'ёю.

— Ты гаворыш недарэчнасьці.

— Вы ўжо ня любіце іх, што-ж тут крывіць душою? І ці-ж гэта сям'я? Мізэрнасьць! Каб памерлі яны сягонья, і заўтра-ж ніхто не заўважыць іх адсутнасьці.

Кася пагарджае жонкаю і дачкою гэтак-жа моцна, як тыя яе ненавідзяць. Бадай ці можна ў наш час гаварыць аб праве людзей пагарджаць адзін адным. Але калі стаць на Касін пункт погляду і прызнаць, што такое права існуе, дык усё-такі ўбачыш, што яна мае такое-ж права пагарджаць жонкаю і Лізаю, як тыя яе ненавідзяць.

— Мізэрнасьць!—паўтарае яна.—Вы палуднавалі сягонья? Як-жа гэта яны не забыліся паклікаць вас у сталовую? Як гэта яны дагэтуль помняць яшчэ пра ваша існаваньне?

— Кася,—кажу я строга,—прашу цябе сьціхнуць.

— А вы думаеце, мне весела гаварыць пра іх? Я была-б рада зусім іх ня ведаць. Слухайцеся-ж мяне, мой дарагі: кінце ўсё і ад'яжджайце. Едзьце за граніцу. Што хутчэй, то лепей.

— Што за лухта. А унівэрсытэт?

— І унівэрсытэт таксама. Што ён вам? Усё роўна ніякага сэнсу. Чытаеце вы ўжо 30 год, а дзе вашы вучні? Ці шмат у вас славурых вучоных? Палічце-ж! А каб распладжаць гэтых дактароў, што эксплёатууюць

цямноту і накукобліваюць сотні тысяч, на гэта ня трэба быць таленавітым і добрым чалавекам. Вы лішні.

— Божа мой, якая ты бязьлітасная!— жахаюся я.— Якая ты бязьлітасная! Сьціхні, бо я пайду! Я ня ўмею адказваць на твае рэзкасьці!

Уваходзіць пакаёўка і кліча нас піць гарбату. Каля самавару наша гутарка, дзякуй богу, мяняецца. Пасьля таго, як паскардзіўся я, мне хочацца даць волю другой старэчай слабасьці— успамінам. Я раскажваю Касі пра сваё мінулае і, на вялікае здзіўленьне, кажу ёй пра такія падрабязнасьці, што я нават не падазраваў, што яны яшчэ ёсьць у маёй памяці. А яна слухала мяне з замілаваньнем, з гардасьцю, стаіўшы дыханьне. Асабліва я люблю раскажваюць ёй пра тое, як я калісьці вучыўся ў сэмінарыі і як марыў паступіць ва унівэрсытэт...

— Бывала, гуляю я па нашым сэмінарскім садзе...— раскажваю я.— Данясе вецер з якога-небудзь далёкага шынка піліканьне гармоніка і песьню, або прамчыцца каля сэмінарскага плоту тройка з званкамі, і гэтага ўжо зусім даволі, каб пачуцьцё шчасьця раптам напоўніла ня толькі грудзі, але нават живот, ногі, рукі... Слухаеш гармонік, або званкі, што заціхаюць, а сам уяўляеш сябе доктарам і малюеш абразы— адзін аднаго лепей. І вось, як бачыш, крозы мае збыліся. Я атрымаў больш, як мог марыць. Трыццаць год я быў любімым профэсарам, меў добрых таварышоў, карыстаўся ганароваю славуцасьцю. Я кахаў, жаніўся паводле палкага каханьня, меў дзяцей. Адным словам

калі азірнуцца назад, дык усё маё жыццё ўяўляецца мне прыгожай, таленавіта зробленай кампозыцыяй¹⁾. Цяпер мне застаецца толькі не сапсаваць фіналу²⁾. На гэта трэба памерці па-чалавечаму. Калі сьмерць сапраўды небясьпека, дык трэба спаткаць яе, як належыць гэта настаўніку, вучонаму і грамадзяніну хрысьціянскай дзяржавы: бадзёра і з спакойнаю душою. Але я псую фінал. Я тану, бягу да цябе, прашу дапамогі, а ты мне: танеце, гэта так і трэба.

Але от у перадпакоі чуюцца званок. Я і Кася пазнаём яго і кажам:

— Гэта, напэўна, Міхал Тодаравіч.

І сапраўды, праз хвіліну ўваходзіць мой таварыш— філёлэг, Міхал Тодаравіч, высокі, добра складзены, гадоў 50, з густымі сівымі валасамі, з чорнымі бровамі і паголены. Гэта добры чалавек і надзвычайны таварыш. Паходзіць ён ад старадаўняга дваранства роду, досыць шчаслівага і таленавітага, што граў значную ролю ў гісторыі нашай літаратуры і асветы. Сам ён разумны, таленавіты, вельмі адукаваны, але не бяз дзівацтва. Да некаторай ступені ўсе мы дзівачныя і ўсе мы дзівакі, але яго дзівацтвы нейкія выключныя і небяспечныя яго знаёмым. Паміж апошнімі я знаю ня мала гэтакіх, што за яго дзівацтвамі зусім ня бачаць яго шматлікіх вартасцяў.

Увайшоўшы да нас, ён паволі здымае пальчаткі і гаворыць машастовым басам:

1) Кампозыцыя—пабудова.

2) Фінал—канец.

— Дабры дзень. Гарбату п'яце? Гэта вельмі да рэчы. Пякельны холад.

Потым ён садзіцца за стол, бярэ сабе шклянку і зараз-жа пачынае гаварыць. Самае характэрнае ў яго манеры гаварыць,—гэта заўсёды жартаўлівы тон, нейкая мешаніна філэзофіі з балаканьнем, як у шэкспіраўскіх далакопаў¹⁾). Ён заўсёды гаворыць аб сур'ёзным, але ніколі не гаворыць сур'ёзна. Разважаньні яго заўсёды рэзкія, сварлівыя, але праз мяккі, роўны жартлівы тон неяк так выходзіць, што рэзкасьць і лаянка ня рэжуць вуха і да іх хутка прывыкаеш. Кожны вечар ён прыносіць з сабою штук пяць-шэсьць анекдотаў з унівэрсытэцкага жыцьця і з іх звычайна пачынае, калі садзіцца за стол.

— Ох, божа,—уздыхае ён, кпліва шавелячы сваімі чорнымі брывямі.—Бываюць-жа на сьвеце гэтакія комікі!

— А што?—пытае Кася.

— Іду я сягоньня з лекцыі і сустракаю на ўсходах гэтага старога ідыёта, нашага Z Z... Ідзе і, як звычайна, высунуў наперад сваю конскую бароду і шукае каму-б паскардзіцца на свой мігрэнь, на жонку і на студэнтаў, што ня хочуць наведваць яго лекцыі. Ну думаю, убачыў мяне—цяпер загінуў, канец усяму.

І так далей кшталтам гэтага. Або ён пачынае так

— Быў учора на публічнай лекцыі нашага Z

---

¹⁾ Далакопы—з твору ангельскага пісьменьніка Шэкспір „Гамлет“.

Дзіўлюся, як гэта наша alma mater¹⁾, ня проці ночы кажучы, адважваецца паказваць публіцы гэтакіх на-даўбняў і патэнтаваных тупіц, як гэты ZZ. Гэта-ж эўропэйскі дурань! Дайце рады, другога такога на ўсёй Эўропе днём з агнём ня знойдзеш! Чытае, можаце сабе ўявіць, нібы цукерку смокча: сю-сю-сю... Збаяўся, дрэнна разьбірае свой рукапіс, думкі ледзь-ледзь варушацца, з хуткасьцю архімандрыта, што едзе на вэлёспэдзе, а галоўнае, ніяк не разьбярэш, што ён хоча сказаць. Нуда страшэнная, мухі паміраюць. Гэту нуду можна параўнаць толькі хіба з тэю, што бывае ў нас у актавай залі на гадовым акце, калі чытаецца традыцыйная прамова, каб яе чорт.

І зараз-жа рэзкі пераход:

— Гады тры будзе, от Мікалай Сьцяпанавіч помніць, як давялося мне чытаць гэту прамову. Горача, душна, мундзір цісьне пад пахамі—проста сьмерць! Чытаю паўгадзіны, гадзіну, паўтары гадзіны, дзьве гадзіны... «Ну, думаю, дзякуй богу, засталася толькі яшчэ дзесяць балонак». А ў канцы ў мяне былі такія чатыры балонкі, што можна было зусім ня чытаць, і я разьлічыў іх выпусьціць. Значыць, засталася, думаю, усяго шэсьць. Але, уявецце, зірнуў мільгам уперад і бачу: у першым радзе сядзяць побач нейкі генэрал з стужкаю і архірэй. Небаракі адубелі з нуды, вылупліваюць вочы, каб не заснуць і ўсё-такі пнуцца паказаць на сваіх абліччах увагу і робяць вы-

¹⁾ Літаральна—маці-карміліца; звычайна так называюць навучальную ўстанову, дзе скончаны курс навукі.

гляд, што маё чытаньне ім зразумела і падабаецца. Ну, думаю, калі падабаецца, дык наце-ж вам! На злосьць! Узяў і прачытаў усе чатыры балонкі.

Калі ён гаворыць, то ўсьміхаюцца ў яго, як наогулам у насьмешных людзей, адны ўсяго вочы і бровы. У ваччу ў яго ў гэты час няма ні нянавісьці, ні злосьці, але шмат вострасьці, жартаўлівасьці і той асаблівай лісінай хітрасьці, што можна бывае заўважыць толькі ў вельмі назіральных людзей. Калі гаварыць болей пра яго вочы, дык я заўважыў яшчэ адну іх асаблівасьць. Калі ён бярэ ад Касі шклянку, або выслухоўвае яе заўвагу, або праводзіць яе поглядам, калі яна чаго-небудзь ненадоўга выходзіць з пакою, дык у яго поглядзе я заўважаю нешта лагоднае, маліцьвенае, чыстае...

Пакаёўка прыбірае самавар і ставіць на стол вялікі кавалак сыру, садавіну і бутэльку крымскага шампанскага, даволі дрэннага віна, што Касі спадабалася, як яна жыла ў Крыме. Міхал Тодаравіч бярэ з этажаркі дзьве калоды карт і раскладвае пасьянс. Ж ён сьцьвярджае, некаторыя пасьянсы патрабуюць вялікай кемнасьці і ўвагі, але тым ня менш, усё-такі, раскладваючы іх, ён ня спыняе забаўляць сябе гутаркаю. Кася ўважна сочыць за яго картамі і больш мімікаю, як слоўмі, дапамагае яму. Віна за ўвесь вечар яна выпівае ня больш за дзьве чаркі, я выпіваю чвэрць шклянкі астатня частка бутэлькі застаецца Міхалу Тодаравічу, што можа піць шмат і ніколі ня ўпіваецца.

За пасьянсам мы вырашаем розныя пытаньні, пера-

важне вышэйшага парадку, прычым больш за ўсё пападае таму, што мы больш за ўсё любім, г. зн. навуцы.

— Навука, дзякаваць богу, аджыла свой век,—гаворыць Міхал Тодаравіч з расстаноўкаю.—Яе песьня ўжо сьпета. Так-с. Чалавецтва пачынае ўжо адчуваць патрэбу замяніць яе чым-небудзь іншым. Вырасла яна на глебе забабонаў, ускормлена забабонамі і складае цяпер такую квінтэсэнцыю з забабонаў, як яе нябожчыцы бабулі: алхэмія¹⁾, мэтафізыка²⁾ і філэзофія. І сапраўды, што яна дала людзям? Гэта-ж паміж вучонымі эўропэйцамі і кітайцамі, што ня маюць ніякіх навук, розьніца самая мізэрная, часта знадворная. Кітайцы ня ведалі навукі, але што яны ад гэтага страцілі?

— І мухі ня ведаюць навукі,—кажу я,—але што-ж з гэтага?

— Вы дарэмна сярдуеце, Мікалай Сьцяпанавіч. Я-ж гэта кажу тут, паміж намі... Больш я асьцярожны, як вы думаеце, і ня буду гаварыць гэта публічна, крыў божа!.. У масе жыве прыхамаць, што навукі і мастацтвы вышэй земляробства, гандлю, вышэй раместваў. Наша сэкта жыве з гэтых забабонаў, і ня мне з вамі руйнаваць іх. Крыў божа!

За пасьянсам пападае на гарэхі і моладзі.

— Здрабнела цяпер наша публіка,—уздыхае Міхал Тодаравіч.—Не гавару ўжо аб ідэалах і іншае, але

¹⁾ Алхэмія—навука, што імкнецца да ператварэньня недарагіх мэталюў у дарагія.

²⁾ Мэтафізыка—навука, што вывучае сьвет надпачуцьцёвы.

хоць-бы працаваць і думаць умелі як трэба! От ужо менавіта: «печальна я гляжу на ваше пакаленьне».

— Так, вельмі здрабнелі,—згаджаецца Кася.—Скажэце, у апошнія пяць—дзесяць год ці быў у вас хоць адзін выдатны?

— Ня ведаю, як у іншых профэсараў, але ў сябе нешта ня помню.

— Я бачыла на сваім вяку шмат студэнтаў і вашых маладых вучоных, шмат актораў... Што-ж? Ні разу не давялося сустрэцца ня толькі з героем, або з талентам, але нават проста з цікавым чалавекам. Усё шэрае, няздатнае, з вялікімі вымаганьнямі...

Усе гэтыя гутаркі аб здрабненьні робяць на мяне ўсякі раз такое ўражаньне, як-бы я незнарок падслухаў благую памоўку пра сваю дачку. Мне крыўдна, што абвінавачаньні агульныя і будуюцца на такіх даўно зьбітых агульных мясцох, такіх жупелах, як здрабненьне, адсутнасьць ідэалаў, або спасылка на прыгожае мінулае. Усякае абвінавачаньне, нават калі яно ня выказваецца ў жаночым коле, павінна быць формулявана з магчымаю пэўнасьцю, іначай яно не абвінавачаньне, а пустая зьнявага, ня вартая прыстойных людзей.

Я стары, служу ўжо 30 год, але не заўважаю ні здрабненьня, ні адсутнасьці ідэалаў і не знаходжу, каб цяпер было горай, як даўней. Мой швайцар, Мікалай, чья практыка ў дадзеным выпадку мае сваю цану, гаворыць, што цяперашнія студэнты ня лепшыя і ня горшыя за ранейшых.

Кэлі-б мяне запыталі, што мне не падабаецца ў цяперашніх маіх вучнях, дык я адказаў-бы на гэта не адразу і ня шмат, але з пэўнасьцю. Недахопы іх я ведаю, і мне загэтым няма патрэбы перабіраць туман агульных месц. Мне не падабаецца, што яны кураць тытун, ужываюць сьпірытусовыя напіткі і позна жэвяцца; што яны бесклапотныя і часта абыякія да таго, што не зважаюць на галодных у сваім асяродку і ня плацяць даўгі ў т-ва дапамогі студэнтам. Яны ня ведаюць новых моў і няправільна гавораць па-руску; не далей, як учора, мой товариш тэгіеністы скардзіўся мне, што яму даводзіцца чытаць у два разы болей, бо яны дрэнна ведаюць фізыку і зусім незнаёмы з мэтэаролёгіяй. Яны ахвотна падпадаюць уплыву пісьменьнікаў найноўшага часу, нават ня лепшых, але зусім абыякія да такіх клясыкаў, як, прыкладам, Шэкспір, Марк Аўрэлі ¹⁾, Эпіктэт ²⁾ альбо Паскаль ³⁾, і ў гэтым няўменьні адрозьніваць вялікае ад малога найбольш за ўсё відаць іх жыцьцёвая непрактычнасьць. Усе цяжкія пытаньні, што маюць больш або менш грамадзкі характар (напрыклад, перасяленчае), яны вырашаюць падпіснымі лістамі, але ня шляхам навуковага досьледу і вопыту, хоць апошні шлях расходзіцца ў поўным іх распараджэньні і найбольш адпавядае іх пры-

¹⁾ Марк Аўрэлі (121—180)—рымскі імператар і філэзоф.

²⁾ Эпіктэт—філэзоф; жыў у канцы I і ў пачатку II в хрысьц. эры.

³⁾ Паскаль—(1623—1662)—славуты французскі матэматык і філэзоф.

значэнню. Яны ахвотна становяцца ордынатарамі, асыстэнтамі, ляборантамі, экстэрнамі¹⁾ і гатовы займаць гэтыя месцы да сарачні год, хаця самастойнасьць, пачуцьцё свабоды і асабістая ініцыятыва ў навуцы ня менш патрэбны, як, напрыклад, у мастацтве або гандлі. У мяне ёсьць вучні і слухачы, але няма памоцнікаў і настаўнікаў, і таму я люблю іх і расчульваюся, але не гарджуся імі. І г. д. і г. д...

Такія недахопы, як-бы шмат іх ні было, могуць выклікаць пэсымістычны, або сварлівы, настрой толькі ў чалавеку маладушным і нясьмелым. Усе яны маюць выпадковы, мімаходны характар і знаходзяцца ў поўнай залежнасьці ад жыцьцёвых умоў; досыць якіх-небудзь дзесяць год, каб яны зьніклі або папусьцілі сваё месца другім, новым недахопам, без чаго не абыйсьціся, і што ў сваю чаргу будуць пужаць маладушных. Студэнцкія грахі прыкраюць мне часта, але гэта прыкрасьць нішто ў параўнаньні з тэю радасьцю, што я зазнаю ўжо 30 год, калі гавару з вучнямі, чытаю ім, прыглядаюся да іх дачыгненьняў і параўноўваю іх з людзьмі ня іх кола.

Міхал Годаравіч гаворыць, Кася слухае, і абодвы не заўважаюць, у якое глыбокае бяздоньне троху-патроху ўцягвае іх такая, навока, нявінная забаўка, як абгавор людзей. Яны не адчуваюць, як простая гутарка паступова пераходзіць у кпіны і зьдзекі і як абодвы яны пачынаюць пускаць у ход нават паклёпныя спосабы.

---

¹⁾ Назва малодшых навуковых працаўнікоў.

— Пацешныя трапляюцца суб'екты,—гаворыць Міхал Годаравіч.—Учора прыходжу я да нашага Ягора Пятровіча і застаю тамака студыёза, з вашых-жа мэдыкаў, трэцяга курсу, здаецца. Твар... у дабралюбаўскім стылі, на ілбе пячаць удумлівасьці. Разгаварыліся. «Гэткія вось справы, кажу, малады чалавек. Чытаў я, кажу, што якісьці немец—забыўся яго прозьвішча—здабыў у чалавечых мазгох новы алькалёід ідыётын». Што-ж вы думаеце? Паверыў і нават твар яго выцягнуўся ў пашане: знай, той казаў, нашых! А то надоечы прыходжу я ў тэатр. Саджуся. Якраз перада мною ў наступным радзе сядзяць нейкіх два: адзін «з насіх» і, як відаць, юрысты, другі, лахматы—мэдык. Мэдык п'яны, як шавец. На сцэну—нуль увагі. Толькі дрэмле ды носам дзеўбае. Але як толькі які-небудзь актор пачынае ўголас чытаць монолог або проста падыме голас, мой мэдык уздрагвае, штурхае свайго суседа ў бок і пытаецца: «Што ён гаворыць? Шля-я-хетна?» — Шляхетна, — адказвае «з насіх»—«Бррава! раве мэдык. Шлях-етна! Брава!» Ён, бачыце, дубіна п'яная, прышоў у тэатр не па мастацтва, а па шляхетнасьць. Яму шляхетнасьць патрэбна.

А Кася слухае і сьмяецца. Рогат у яе нейкі дзіўны: удыханьні шпарка і рытмічна правільна чаргуюцца з выдыханьнямі—падобна да таго, як быццам яна грае на гармоніку—і на твары пры гэтым сьмяюцца адны ўсяго ноздры. Я-ж упадаю у роспач і ня ведаю, што гаварыць. Раззлаваўшыся, я ўскакваю з месца і крычу:

— Замоўкніце, урэшце! Што вы сядзіце тут, я дзьве жабы, і атручваеце паветра сваім дыханьнем Даволі!

І, не дачакаўшыся, калі яны скончаць гаварыць, зьбіраюся ісьці дамоў. Ды ўжо і час: адзінаццата гадзіна.

— А я яшчэ пасяджу крыху,—кажа Міхал Тодаравіч.

— Дазваляеце, Кацярына Ўладзімераўна?

— Дазваляю,—адказвае Кася.

— Вера¹⁾). У такім разе загадайце падаць яшчэ бутэлечку.

Яны праводзяць мяне з сьвечкамі ў перадпакой, пакуль я апранаю футра, Міхал Тодаравіч гаворыць:

— У апошні час вы надта пахуднелі і састарэлі. Мікалай Сьцяпанавіч. Што вам? Хворыя?

— Так, хворы крыху.

— І ня лечыцца...—панура дадае Кася.

— Чаму-ж ня лечыцеся? Як можна так? Сьцераж нага, любы чалавек, бог сьцеражэ. Кланяйцеся ваши і прабачце, што ня бываю. Гэтымі днямі, перад аездам за межы, прыду разьвітацца. Абавязкова! І наступным тыдні еду.

Выходжу я ад Касі раззлаваны, напуджаны гутаркамі пра маю хваробу і незадаволены сабою. Я сябе прагаю: сапраўды, ці не палячыцца ў каго-небудзь з таварышоў? І зараз-жа я ўяўляю, як таварыш, высь...

¹⁾ Добра.

хаўшы мяне, адойдзе моўчкі да вакна і падумае, потым павернецца да мяне і, стараючыся, каб я не прачытаў на яго абліччы праўды, скажа абыякім тонам:—«Пакуль-што ня бачу нічога асаблівага, але ўсё-такі, колега, я раіў-бы вам спыніць заняткі»... І гэта пазбавіць мяне апошняй надзеі.

У каго няма надзей? Цяпер, калі я сам стаўлю сабе дыягност¹⁾ і сам лячу сябе, часамі я спадзяюся, што мяне падводзіць маё невуцтва, што я памыляюся і наконт бялка і цукру, што знаходжу ў сябе, і наконт сэрца, і наконт тых ацёкаў, што ўжо два разы бачыў у сябе раніцамі; калі я з рупнасцю іпохондрыка перачытваю падручнікі тэрапіі і штодня мяняю лекарствы, мне ўсё здаецца, што я траплю на што-небудзь спацешнае. Дробна ўсё гэта.

Ці ў хмарах неба, ці зьзяюць на ім месяц і зоркі, я кожны раз, вяртаючыся, гляджу на яго і думаю пра тое, што хутка мяне возьме сьмерць. Здавалася-б, у гэты час думкі мае павінны быць глыбокія, як неба, яркія, надзвычайныя... Але не! Я думаю пра сябе, пра жонку, Лізу, Гнэккера, пра студэнтаў, наогул пра людзей, думаю блэга, дробна, хітрую перад самім сабою, і ў гэты час мой сьветапогляд можна выказаць слоўмі, што славуты Аракчэеў²⁾ сказаў у адным з сваіх інтымных лістоў: «Усё добрае на сьвеце ня можа быць бяз дрэннага, і заўсёды больш дрэннага, як

1) Азначэньне хваробы доктарам.

2) Аракчэеў—славуты ўлюбенец цара Аляксандра I, што стаў вядомы праз сваю лютасьць.

добрага». Іначай кажучы, усё агідна, няма чаго жыць, а тыя 62 гады, што ўжо пражытыя, трэба лічыць загіблымі... Я лаўлю сябе на гэтых думках і стараюся пераканаць сябе, што яны выпадковыя, часовыя і сядзяць ва мне ня глыбока, але зараз-жа я думаю:

«Калі так, дык навошта-ж кожны вечар цябе цягне да тых дзвюх жабаў?»

І я клянуся больш ніколі не хадзіць да Касі, хоць і ведаю, што заўтра-ж зноў пайду да яе.

Сморгаючыся каля сваіх дзвярэй за званок і потым ідучы ўверх па ўсходцах, я адчуваю, што ў мяне ўжо няма сям'і і няма жаданья вярнуць яе. Ясна, што новыя, аракчэеўскія думкі сядзяць ва мне не выпадкова і не часова, а ўладаюць ўсёю маёю істотаю.

З хворым сумленьнем, пануры, гультаяваты, ледзь рухаючыся, нібы ва мне прыбавілася тысяча пудовагі, я кладуся ў пасьцель і хутка засынаю.

А потым—бяссоньніца...

IV

Надыходзіць лета, і жыцьцё мяняецца.

У адну прыгожую раніцу ўваходзіць да мяне Ліза і гаворыць жартаўлівым тонам:

— Хадзем, ваша яснавяльможнасьць. Гатова.

Маю яснавяльможнасьць вядуць на вуліцу, садзяць рамізьніку ў брычку і вязуць. Я еду і, ня маючы лепшага занятку, чытаю шыльды справа налева. З слова «трактір» выходзіць «риткарт». Гэта-б добра было

на баронскае прозьвішча: баронэса Рыткарт. Далей еду полем каля могілак, што ня робяць на мяне аніякага ўражаньня, хоць я хутка буду ляжаць на іх; потым еду лесам і зноў полем. Нічога няма цікавага. Пасьля двухгадзіннай язды, маю яснавьяльможнасьць вядуць у ніжні паверх дачы і ўладжваюць яе ў невялікім, вельмі вясёленькім пакоі з блакітнымі шпалерамі.

Уночы падаўнейшаму бяссоньніца, але раніцою я ўжо не ўстаю і ня слухаю жонкі, а ляжу ў ложку. Я ня сплю, а знаходжуся ў саялівым стане, калі ведаеш, што ня сьпіш, але бачыш сны. У паўдні я ўстаю і саджуся па прывычцы за свой стол, але ўжо не працую, а забаўляю сябе французскімі кніжкамі ў жоўтых вокладках, што прысылае мне Кася. Вядома, было-б патрыятычнай чытаць расійскіх аўтараў, але, прызнацца, я ня вельмі паважаю іх. Выключаючы двухтрох старыкоў, уся цяперашняя літаратура здаецца мне не літаратурай, а нечым накшталт саматужніцтва, што існуе толькі на тое, каб яго падахвочвалі, але зьнехаця карысталіся яго вырабамі. Самае лепшае з саматужніцкіх вырабаў нельга назваць выдатным і нельга шчыра пахваліць яго без але; тое-ж самае трэба сказаць і аб усіх тых літаратурных навінках, што я прачытаў у апошнія 10-15 год; ніводнай выдатнай і не абьгйдзешся без але. Разумна, шляхетна, але не таленавіта; таленавіта, шляхетна, але не разумна, або нарэшце—таленавіта, разумна, але не шляхетна.

Я не скажу, каб французскія кніжкі былі і таленаві-

тыя, і разумныя, і шляхетныя. І яны не задавалі
няюць мяне. Але яны не такія нудныя, як расійскія
і ў іх не навіна знайсці галоўны элемент творчасці—
пачуццё асабістай волі, чаго няма ў расійскіх аўтараў.
Я ня помню ніводнай такой навінкі, дзе аўтар з пер-
шай-жа старонкі не падбаў-бы апутаць сябе ўсякімі
ўмоўнасьцямі і контрактамі з сваім сумленьнем. Адзі-
баіцца гаварыць пра голае цела, другі зьвязваў сябе
кругом псыхолёгічным аналізам, трэціму патрэбна
«цёплае стаўленьне да чалавека», чацьверты знар-
гэтыя балонкі размазвае апісаньнямі прыроды, каб на-
быць западазроным у тэндэнцыйнасьці...¹⁾ Адзі-
хоча быць у сваіх творах абавязкова мешчанінаў,
другі абавязкова дваранінам і г. д. Наўмыснасьці
асьцярожнасьць, пільнасьць, але няма ні волі, ні муж-
насьці пісаць, як хочацца, а значыцца, няма і твор-
часці.

Усё гэта пра так званнае прыгожае пісьменства.

Што-ж да расійскіх сур'ёзных артыкулаў, напр-
клад, па соцыолёгіі, па мастацтву і інш., дык я ня чи-
таю іх проста з-за нясьмеласьці. У дзяцінстве і
юнацтве я чамусьці адчуваў страх перад швайцарамі
тэатральнымі капэльдэнамі, і гэты страх застаў-
ў мяне дагэтуль. Я і цяпер баюся іх. Кажуць, што
здаецца страшным толькі тое, што незразумела. І с-
праўды, вельмі цяжка зразумець, чаго швайцары гэ-

¹⁾ Тэндэнцыйнасьць—староньяя думка, што стараюцца аб-
раніць; звычайна гэта які-небудзь погляд аўтара літаратурна-
твору.

кія ганарыстыя, напышныя і надзвычайна няветлівыя. Чытаючы сур'езныя артыкулы, я адчуваю гэткі-ж самы няпэўны страх. Нязвычайная паважнасьць, гульлівы генэральскі тон, абыходжаньне за панібрата з замежнымі аўтарамі, уменьне паважна пераліваць з пустога ў парожнае—усё гэта мне незразумела, страшна і ўсё гэта непадобна да сьціпласьці і джэнтльмэнскага тону, да чаго я звык, чытаючы нашых пісьменьнікаў—дактароў і прыродазнаўцаў. Ня толькі артыкулы, але мне цяжка чытаць нават пераклады, што робяць або рэдагуюць рускія сур'езныя людзі. Фанабэрысты, ласкавы тон прадмоў, вялікая колькасьць заўваг ад перакладчыка, што перашкаджаюць мне сабраць увагу, лытаньні і сіс¹⁾ у дужках, раскіданыя шчодрым перакладчыкам па ўсім артыкуле або кнізе, здаюцца мне замахамі і на асобу аўтара і на маю чытацкую самастойнасьць.

Неяк раз я быў запрошаны экспертам у акруговы суд; у антракце адзін з маіх таварышоў-экспэртаў зьвярнуў маю ўвагу на грубыя дачыненні прокурора да падсудных, а сярод тых былі і дзьве інтэлігентныя жанчыны. Мне здаецца, я ні не павялічваў, адказаўшы таварышу, што гэтыя дачыненні ня грубей за тыя, што існуюць у аўтараў сур'езных артыкулаў, за іх дачыненні адзін да аднаго. Сапраўды, яны гэтак грубыя, што пра іх можна гаварыць толькі з цяжкім пачуцьцём. Адзін да аднаго і да тых пісьменьнікаў, каго

¹⁾ Так! Звычайна гэта словы ўстаўляецца, калі хочуць падкрэсьліць якую-небудзь хібу аўтара.

яны крытыкуюць, яны ставяцца або залішне пачціва, не шкадуючы сябе, або-ж, наадварот, гнібяць іх куды сьмялей, як я ў гэтых запісках і думках свайго будучага зяця Гнэккера. Абвінавачанні ў неасуднасці, у нечыстаце замераў і нават у рознай крымінальшчыне звычайна аздабляюць сур'ёзныя артыкулы. А гэта ўжо, як любяць казаць у сваіх артыкульчыках маладыя дактары, *ultima ratio*¹⁾. Такія адносіны канечне павінны адлюстравацца на норавах маладога пакаленьня, тых, хто піша, і таму я зусім ня дзіўлюся, што ў тых навінках, што прыдбала ў апошнія 10-15 гадоў наша прыгожае пісьменства, героі п'юць шмат гарэлкі, а гераіні ня зусім цнотныя.

Я чытаю французскія кніжкі і паглядаю ў вакно, што адчынена; мне відаць зубчыкі майго агародчыка, два тры худзенькія дрэўцы, а там далей за агародчыкам дарога, поле, потым шырокая паласа хваёвага лесу. Часта я люблюся, як нейкія хлопчык і дзяўчынка, абое белавалосыя і абшарпаныя, караскаюцца на агародчык і сьмяюцца з маёй лысыны. У іх бліскучых вочках я чытаю: «ідзі, лысы!» Гэта бадай што адзіныя людзі, каму няма ніякай справы ні да маёй славысці, ні да годнасці.

Наведвальнікі цяпер бываюць у мяне ня кожны дзень. Спамяну толькі пра наведваньні Мікалая і Пётры Ігнатавіча. Мікалай прыходзіць да мяне звычайна ў сьвята, як быццам з патрэбаю, але болей

¹⁾ Тут у сэнсе— „апошнія слова навукі“.

затым, каб пабачыцца. Прыходзіць ён дужа пад мухаю, чаго з ім ніколі ня бывае зімою.

— Што скажаш?—пытаю я, выходзячы да яго ў сенцы.

— Ваша яснавяльможнасьць!—кажа ён, прыціскаючы руку да сэрца і гледзячы на мяне з захапленнем.—Ваша яснавяльможнасьць! Пакарай мяне бог! Забі гром на гэтым месцы! Гаўдэамус ігітур ювэ-нэстус! ¹⁾).

І ён прагна цалуе мяне ў плечы, у рукавы, у гузікі.

— Усё ў нас там добра?—пытаюся я ў яго.

— Ваша яснавяльможнасьць! Як перад шчырым...

Ён ня спыняе бажыцца бяз усякай патрэбы, хутка абрыдае мне, і я пасылаю яго ў кухню, дзе яму даюць папалуднаваць. Пётра Ігнатавіч прыяжджае да мяне таксама ў сьвята знарок таго, каб ведаць і падзяліцца са мною думкамі. Сядзіць ён у мяне звычайна ля стала, сьціплы, чысьценькі, разважлівы, не адважваючыся пакласьці нага за нагу, або абаперціся на стол; і ўвесь час ён ціхім, роўным галаском, гладка і кніжна расказвае мне розныя, на яго думку, вельмі цікавыя і пікантныя навіны, вычитаныя ім з часопісаў і кніжак. Усе гэтыя навіны падобны адна на адну і зводзяцца да аднаго тыпу: адзін француз зрабіў вынаходку, другі—немец выкрыў яго, даказаўшы, што гэта вынаходка была яшчэ зроблена ў 1870 годзе нейкім амэрыканцам, а трэці—таксама немец, пера-

¹⁾ Студэнцкая старая песьня: „Будзем вясёлыя, сябры“.

хітрыў абодвых, даказаўшы ім, што абодвы яны здурэлі, палічыўшы пад мікроскопам галачкі паветра за цёмны пігмэнт ¹⁾). Пётра Ігнатавіч, нават калі хоча расьсьмяшыць мяне, расказвае доўга, дакладна, нібы абараняе дысэртацыю, з падрабязным пералічэньнем літаратурных крыніц, чым ён карыстаўся, стараючыся не памыляцца ні ў ліках, ні ў нумарох часопісаў, ні ў іменьнях, прычым кажа ня проста Пці, а абавязкова Жан-Жак Пці ²⁾). Здараецца, што ён застаецца ў нас палуднаваць, і тады на працягу ўсяго полудню ён расказвае тыя-ж пікантныя гісторыі, што наводзяць сум на ўсіх, хто палуднуе. Калі Гнэккер і Ліза пачынаюць пры ім гаварыць аб фугах і контра-пунктах, пра Брамса і Баха, дык ён сьціпла ўтароплівае вочы і саромеецца; яму сорам, што ў прысутнасьці такіх сур'ёзных людзей, як я і ён, гавораць аб такіх нікчэмнасьцях.

З цяперашнім маім настроем даволі пяці хвілін, каб ён абрыдаў мне гэтак, як быццам я бачу і слухаю яго цэлую вечнасьць. Я ненавіджу небараку. Ад яго ціхага, роўнага голасу і кніжнай мовы я сохну, ад апавяданьняў тупею... Ён ставіцца да мяне з самымі добрымі пачуцьцямі і гаворыць са мною толькі таму, каб дагадзіць мне, а я адплачваю яму тым, што наўсторч гляджу на яго, нібы хачу яго загіпнозаваць.

¹⁾ Матэрыя, што афарбоўвае каморкі арганізму.

²⁾ Ж.-Ж. Пці — напэўна, гэта вядомы французскі хірург Ж. Пці (1674—1750).

думаю: «ідзі, ідзі, ідзі»... Але ён не паддаецца гіпнозу і сядзіць, сядзіць, сядзіць...

Пакуль ён сядзіць у мяне, я ніяк не магу адчапіцца ад думкі: «вельмі магчыма, што калі я памру, яго прызначаць на маё месца», і мая бедная аўдыторыя здаецца мне оазам, дзе высах ручай, і я з Пётрам Ігнатавічам неласкавы, маўклівы, пануры, як-бы за гэтыя думкі вінен ён, а ня я сам. Калі ён пачынае паводле звычаю ўслаўляць нямецкіх вучоных, я ўжо не жартую дабрадушна, як раней, а панура мармычу: — Аслы вашы немцы...

Гэта падобна да таго, як нябожчык профэсар Мікіта Крылоў, купаючыся аднойчы з Пірогавым у Рэвелі раззлаваўшыся на ваду, што была дужа халодная, вылаяўся: «падлюгі немцы!» Трымаю я сябе з Пётрам Ігнатавічам дрэнна, і толькі калі ён адыхозіць і я бачу, як у вакне за агародчыкам мільгае яго цэры капяюш, мне хочацца паклікаць яго і сказаць: «даруйце мне, талубок!»

Полудзень у нас праходзіць нудней, як узімку. Гой-жа Гнэккер, якога я цяпер ненавіджу і пагарджаю, палудне ў мяне кожны дзень. Раней я цяпеў яго прысутнасць моўчкі, цяпер я выкідваю на яго драс упінкі, ад чаго чырванеюць жонка і Ліза. Заціпаўшыся злосным пачуцьцём, я часта гавару проста лупства і ня ведаю, нашто гавару яго. Так здарылася аднойчы, я доўга глядзеў з пагардаю на Гнэккера раптам пальнуў:

Арлам здараецца і ніжэй кур спускацца,
Але курам да воблакаў ніколі ня ўзьняцца...

І прыкра ад усяго, што курыца Гнэккер выходзіць куды разумнейшы за арла-профэсара. Ведаючы, што жонка і дачка ў яго руку цягнуць, ён трымаецца такой тактыкі: адказвае на мае ўпікі спагадлівым маўчаннем (зьехаў, той казаў, стары з розуму—што з іх гаварыць?), або дабрадушна з мяне жартуе. Трэба дзівіцца, да чаго можа здрабняць чалавек! Я магу праз увесь полудзень марыць аб тым, як Гнэккер з'явіцца авантурыстам, як Ліза і жонка зразумеюць сваю памылку, і як я буду дражніць іх—і гэтакія недарэчныя мары ў той час, калі аднёю нагою я стаю ўжо ў магіле!

Бываюць цяпер і непаразумыні, пра што я толькі дачуваўся. Як мне ні няпрыемна, але апішу адно з іх, што здарылася гэтымі днямі пасля полудню.

Я сяджу ў сябе ў пакоі і куру люльку. Уваходзіць як звычайна, жонка, садзіцца і пачынае гаварыць прамое, што добра-б цяпер, пакуль цёпла і ёсць вольны час, з'езьдзіць у Харкаў і даведацца там, што з чалавек наш Гнэккер.

— Добра, з'езджу...—згаджаюся я.

Жонка, задаволеная мною, устае і ідзе да дзвярэй, але зараз-жа вяртаецца і гаворыць:

— Да рэчы, яшчэ адна просьба. Я ведаю, ты пакрыўдзіўся, але мой абавязак папярэдзіць цябе. Прабач, Мікалай Сьцяпанавіч, але ўсе нашы знаёмыя і суседзі пачалі ўжо пагаварваць аб тым, што ты вельмі часта бываеш у Касі. Яна разумная, адукаваная

ная, я не спрачаюся, з ёю прыемна прабавіць час, але ў твае гады і з тваім грамадзкім становішчам неяк, ведаеш, дзіўна знаходзіць асалоду ў яе кампаніі... Да таго-ж, у яе такая рэпутацыя, што...

Уся кроў раптам адлівае ад маіх мазгоў, з вачэй сыплюцца іскры, я ўскакваю і, схапіўшы сябе за галаву, тупаючы нагамі, крычу не сваім голасам:

— Пакіньце мяне! Пакіньце мяне! Пакіньце!

Напэўна твар мой жудасны, голас нязвычайны, таму што жонка раптам бляднее і моцна ўскрыквае нейкім таксама не сваім распачным голасам. На наш крык убягаюць Ліза, Гнэккер, потым Ягор...

— Пакіньце мяне!—крычу я.—Вон! Пакіньце!

Ногі мае нямеюць, нібы іх няма зусім, я адчуваю, як валюся на чыесьці рукі, потым нядоўга чую плач і страчваю прытомнасць, што цягнецца гадзіны дзеве—тры.

Цяпер пра Касю. Яна бывае ў мяне кожны дзень перад вечарам, і гэтага, вядома, ня могуць не заўважыць ні суседзі, ні знаёмыя. Яна прыяжджае на хвілінку і вязе мяне з сабою праехацца. У яе свой конь і новенькі шарабан, куплены гэтага лета. Наогул жыве яна на шырокую ногу: наняла дарагую дачу-асабняк з вялікім садамі і перавезла туды ўсю сваю гарадзкую абстаноўку, мае дзевёх пакаёвак, фурмана... Часта я пытаюся ў яе:

— Кася, як ты будзеш жыць, калі прамантачыш бацькаўскія грошы?

— Там убачым,—адказвае яна.

— Гэтыя грошы, мой дружа, заслугоўваюць больш сур'эзнага абыходжанья з імі. Яны прыдбаны добрымі чалавекам, сумленнаю працаю.

— Пра гэта вы ўжо гаварылі мне. Ведаю.

Спачатку мы едзем полем, потым хваёвым лесам, што відзён з майго вакна. Прырода па-даўнейшам здаецца мне прыгожаю, хаця нячысьцік і шэпча мне, што ўсе гэтыя хвоі і елкі, птушкі і белыя хмаркі на небе праз тры або чатыры месяцы, калі я памру, заўважаць маёй адсутнасці. Касі падабаецца кіраваць каня і прыемна, што надвор'е добрае і што сяджу побач з ёю. Яна ў добрым настроі і не гаворыць мне наперакор.

— Вы вельмі добры чалавек, Мікалай Сьцяпанавіч,—кажа яна.—Вы рэдкі экзэмпляр, і няма такога актора, што змог-бы сыграць вас. Мяне або, напрыклад, Міхала Тодаравіча сыграе нават дрэнны актор, а вас ніхто. І я вам зайздросчу, вельмі зайздросчу! От я—што я гэтакае? Што?

Яна хвіліну думае і пытае мяне:

— Мікалай Сьцяпанавіч, я-ж адмоўнае зьявішча? Так?

— Так,—адказваю я.

— Гм... Што-ж мне рабіць?

Што адказаць ёй? Лёгка сказаць «працуй» або «раздай сваю маемасьць бедным», або «пазнай сваю мога сябе», і таму, што гэта лёгка сказаць, я ведаю, што адказаць ёй.

Мае таварышы тэрапэўты, калі вучаць лячыць

раяць «індывідуалізаваць кожны асобны выпадак». Трэба паслухаць гэтай парады, каб пераканацца, што сродкі, якія рэкомэндуюцца ў падручніках за самыя лепшыя і карысныя для шаблёну, бываюць зусім нявартнымі ў асобных выпадках. Тое-ж самае і ў моральнай немачы.

Але адказаць што-небудзь трэба, і я кажу:

— У цябе, мой дружа, надта шмат вольнага часу. Табе трэба заняцца чым-небудзь. Сапраўды, чаму табе зноў не астацца ў акторкі, калі ёсць здольнасць?

— Не магу.

— Тон і манера ў цябе гэтакія, як-бы ты ахвяра. Гэта мне не падабаецца, дружа мой. Сама ты вінавата. Успомні, ты пачала з таго, што пакрыўдзілася на людзей і на парадкі, але нічога не зрабіла, каб тыя і другія сталі лепшыя. Ты не змагалася з благім, а стамілася, і ты ахвяра не барацьбы, а свайго бясьсільля. Ну, пэўне, тады ты была маладая, неспрактыкаваная, цяпер-жа ўсё можа пайсці іначай. Сапраўды, аставайся! Будзеш ты працаваць, служыць сьвятому мастацтву...

— Ня хітруйце, Мікалай Сьцяпанавіч,—перапыняе мяне Кася.—Давайце раз назаўсёды ўмовімся: будзем гаварыць пра актораў, пра актораў, пісьменьнікаў, але пакінем у спакоі мастацтва. Вы надзвычайны, рэдкі чалавек, але не настолькі разумееце мастацтва, каб сумленна лічыць яго сьвятым. Да мастацтва ў вас няма ні чуцьця, ні слыху. Усё жыццё вы былі за-

нятыя і вам некалі было набываць гэтае чуцьцё
Наогул... я ня люблю гэтых гаворак пра мастацтва!—
кажа яна нэрвова.—Ня люблю! І так ужо зьнясла
вілі яго, дзякую шчыра!

— Хто зьняславіў?

— Тыя зьняславілі яго п'янствам, газеты—абв
ходжаньнем за панібрата, разумныя людзі—філ
зофіяй.

— Філэзофія тут ні да чаго.

— Да чаго. Калі хто філэзофствуе, дык гэта зн
цьцё, што ён не разумее.

Каб справа не дайшла да рэзкасьцяй, я сьпяшаю
зьмяніць гаворку і потым доўга маўчу. Толькі кал
мы выяжджаем з лесу і накіроўваемся да Касіна
дачы, я варочаюся да ранейшай гаворкі і пытаю:

— Ты ўсё-такі не адказала мне: чаму ты ня хоча
ісьці ў акторкі?

— Мікалай Сьцяпанавіч, гэта ўрэшце бяз
літаснасьць!—ускрыквае яна і раптам уся чырванее.
Вам хочацца, каб я сказала праўду? Калі ласка, ка
гэта... гэта вам падабаецца! Таленту ў мяне няма
Таленту няма і... шмат ганарыстасьці! От!

Зрабіўшы такое прызнаньне, яна адварочвае а
мяне твар і, каб незаўважаны былі дрыжыкі ў руках,
моцна торгае за лейцы.

Пад'яжджаючы да яе дачы, мы ўжо здалёку бачы
Міхала Тодаравіча, што спацыруе каля варот і чак
не счакаецца нас.

— Зноў гэты Міхал Тодаравіч!—гаворыць Кася з прыкрасьцю.—Вазьмеце яго ад мяне, калі ласка! Збрыдаў, вытхнуўся... Ну яго!

Міхалу Тодаравічу даўно ўжо трэба ехаць за межы, але ён штотыдня адкладае свой ад'езд. У апошні час з ім адбыліся якія-коледы зьмены: ён неяк змарнеў, пачаў п'янецць ад віна, чаго з ім раней ніколі не здаралася, і яго чорныя бровы пачынаюць сівецць. Калі наш шарабан спыняецца каля варот, ён не затойвае сваёй радасьці і нецярплівасьці. Ён рупліва высаджвае Касю і мяне, сьпяшаецца задаваць пытаньні, сьмяецца, трэ рукі, і тое лагоднае, маліцьвенае, чыстае, што я раней заўважаў толькі ў яго вачох, цяпер разьліта па ўсім яго абліччы. Ён радуецца, і ў той-жа час яму сорамна сваёй радасьці, сорамна гэтай прывычкі бываць у Касі штовечара, і ён знаходзіць патрэбным мотываваць свой прыезд якой-небудзь відавочнай недарэчнасьцю, кшталтам: «была справа, ехаў міма і дай, думаю, заеду на хвіліну».

Усе трое мы ідзем у пакоі; спачатку п'ем гарбату, потым на стала зьяўляюцца даўно знаёмыя мне дзьве калоды карт, вялікі кавалак сыру, садавіна і бутэлька крымскага шампанскага. Тэмы гаворак у нас ня новыя, усё тыя-ж, што былі і ўзімку. Перападае і унівэрсытэту, і студэнтам, і літаратуры, і тэатру; паветра ад злоснай гаворкі робіцца гусьцей, і атручваюць яго сваімі дыханьнямі ўжо ня дзьве жабы, як ўзімку, а цэлых тры. Акрамя прыемнага барытонага сьмеху і рогату, падобнага да гармоніка, па-

каёўка, што слугуе нам, чуе яшчэ няпрыемны, браз-
катлівы сьмех, якім у водэвілях сьмяюцца генэралы:
хе-хе-хе...

V

Бываюць жудасныя ночы з громам, маланкаю,
дажджом і ветрам, што ў народзе называюцца вераб'і-
нымі. Адна якраз такая самая вераб'іная ноч была і ў
маім асабістым жыцьці...

Я прасынаюся пасля паўночы і раптам усхоплі-
ваюся з пасьцелі. Мне чамусьці здаецца, што я зараз
раптоўна памру. Чаму здаецца? У цэле няма ніводнага
такога адчуваньня, што паказвала-б на хуткі канец,
але душу маю сьціскае такі жах, як-бы я раптам
убачыў вялізарнае злавеснае зарава.

Я хутка запальваю агонь, п'ю ваду проста з кара-
фінкі, потым борзда іду да адчыненага вакна. На-
двор'е на дварэ надзвычайнае. Пахне сенам і нечым
яшчэ вельмі добрым. Відаць мне зубчыкі агародчыку,
сонныя худзенькія дрэўцы ля вакна, дарога, цёмная
паласа лесу; на небе спакойна, дужа яркі месяц і ні-
воднай хмаркі. Цішыня, не зварухнецца ніводзім
ліст. Мне здаецца, што ўсё глядзіць на мяне і прыслу-
хоўваецца, як я буду паміраць...

Жахліва. Зачыняю вакно і бягу да пасьцелі. Ма-
цаю ў сябе пульс і, не знайшоўшы на руцэ, шукаю
яго ў скронях, потым у падбародку і зноў на руцэ,
і ўсё гэта ў мяне халоднае, сьлізкае ад поту. Ды-

ханьге робіцца ўсё часьцей і часьцей, цела дрыжыць, усё нутро ў руху, на твары і на лысіне такое адчуваньне, як-бы на іх садзіцца павуціньне.

Што рабіць? Паклікаць сям'ю? Не, ня трэба. Я не разумею, што будуць рабіць жонка і Ліза, калі ўвойдучь да мяне.

Я хаваю галаву пад падушку, заплюшчваю вочы і чакаю, чакаю... Плячам маім холадна, яны нібы ўгінаюцца ў сярэдзіну, і такое ў мяне пачуцьцё, як быццам сьмерць падойдзе да мяне абавязкова ззаду, цішком...

— Ківі-ківі!—чуецца раптам піск у ночнай цішыні, і я ня ведаю, дзе гэта: у маіх грудзях або на вуліцы.

— Ківі-ківі!

Божа мой, як страшна! Выпіў-бы яшчэ вады, але ўжо боязна адплюшчыць вочы і баюся падняць галаву. Жах у мяне несьведомы, жывёльны, і я ніяк не магу зразумець, чаму мне страшна: ці таму, што хочацца жыць, ці таму, што мяне чакае новае, яшчэ нязьведаная боль.

Наверсе за стольлю нехта ні то стогне, ні то сьмяецца... Прыслухоўваюся. Трохі пачакаўшы, на ўсходцах чуюцца крокі. Нехта сьпяшаючыся ідзе ўніз, потым зноў наверх. Праз хвіліну крокі зноў чуюцца ўнізе; нехта спыняецца каля маіх дзьвярэй і прыслухоўваецца.

— Хто там?—крычу я.

Дзьверы адчыняюцца, я сьмела расплюшчваю вочы і бачу жонку. Твар у яе зблажэлы і вочы заплаканыя.

— Ты ня сьпіш, Мікалай Сьцяпанавіч?—пыта
яна.

— Чаго табе?

— Будзь ласкаў, схадзі да Лізы і паглядзі на я
Ёй нешта робіцца...

— Добра... з прыемнасьцю...—мармачу я, вель
здаволены тым, што я не адзін.—Добра... От зараз.

Я іду за сваёю жонкаю, слухаю, што яна гаворыць
мне, і нічога не разумею ад хваляваньня. Па ўсход
цах скачуць сьветлыя плямы ад яе сьвечкі, дрыжаць
нашы доўгія цені, ногі мае блытаюцца ў крысься
халату, я задыхаюся, і мне здаецца, што за мно
нехта гоніцца і хоча схапіць мяне за плечы. «Зара
намру тут на гэтых усходах»,—думаю я.—«Зараза
Але от мінулі ўсходы, цёмны калідор з італьянскі
вакном і ўваходзім у Лізін пакой. Яна сядзіць
насьцелі ў аднэй сарочцы, спусьціўшы босыя ногі
і стогне.

— Ах, божа мой... ах, божа мой!—мармоча я
жмурачыся ад нашай сьвечкі.—Не магу, не магу...

— Ліза, дзіця маё,—кажу я.—Што табе?

Убачыўшы мяне, яна ўскрыквае і кідаецца мне
шыю.

— Тата мой добры,—рыдае яна,—тата мой... Кр
шачка мой, любенькі... Я ня ведаю, што мне... Цяжкі

Яна абнімае мяне, цалуе і гаворыць пяшчотны
словы, што я чуў ад яе, калі яна была яшчэ ма
ленькаю.

— Супакойся, дзіця маё, бог з табой,—кажу я.—
Ня трэба плакаць. Мне самому цяжка.

Я стараюся ўкрыць яе, жонка дае ёй піць, і абое мы
бяз ладу таўчомся каля пасьцелі; сваім плячом я
штурхаю яе ў плячо, і ў гэты час мне ўспамінаецца,
як мы калісьці купалі нашых дзяцей.

— Ну, дапамажы-ж ёй, дапамажы! — моліць
жонка.—Зрабі што-небудзь.

Што-ж я магу зрабіць? Нічога не магу. На душы
ў дзяўчынкі нейкі цяжар, але я нічога не разумею, ня
ведаю і магу толькі марматаць:

— Дармо, дармо... Гэта пройдзе... Сьпі, сьпі...

Як знарок, на нашым дварэ чуецца раптам як са-
бака завуў, спачатку ціха і нерашуча, потым моцна,
і два галасы. Я ніколі не надаваў значэньня такім
прыкметам, як сабачае выцьцё або крык соў, але цяпер
сэрца маё балюча сьціскаецца, і я сьпяшаюся растлу-
мачыць сабе гэта выцьцё.

«Глупства»...—думаю я.—«Уплыў аднаго арганізму
на другі. Маё вялікае напружаньне нэрваў перада-
юся жонцы, Лізе, сабаку, вось і ўсё. Гэтай перадачай
думачацца прадчуваньні, прадбачаньні»...

Калі я, трохі начакаўшы, варочаюся да сябе ў па-
кой, каб напісаць Лізе рацэпт, я ўжо ня думаю пра
ое, што хутка памру, але проста на душы цяжка, мар-
отна, так што нават шкода, што я не памёр раптоўна.
Доўга я стаю пасярод пакою нярухома і прыгадваю,
аго-б тут прапісаць Лізе, але стогны за стольлю

сьціхаюць, і я наважыў нічога не прапісваць, і ўсё такі стаю...

Цішыня сьмяртэльная, такая цішыня, што, як сказаў нейкі пісьменьнік, нават у вушшу зьвініць. Час ідзе марудна, палосы месячнага сьвятла на падаконьні не мяняюць свайго становішча, бы застылі... Досьвіта яшчэ ня скоро.

Але вось у агародчыку скрыпіць калітка, нехта падкрадаецца і, адламаўшы ад аднаго з худзенькіх дрэўцаў галінку, асьцярожна стукае ёю ў вакно.

— Мікалай Сьцяпанавіч!—чую я шэпт.—Мікалай Сьцяпанавіч!

Я адчыняю вакно, і мне здаецца, што я бачу сон пад вакном, прытуліўшыся да сьцяны, стаіць жанчына ў чорным адзеньні, ярка асьветленая месяцам і глядзіць на мяне вялікімі вачыма. Твар яе зьмужэлы, строгі і фантастычны ад месяца, як мармурова падбародак дрыжыць.

— Гэта я...—гаворыць яна—Я... Кася!

Пад месяц усе жаночыя вочы здаюцца вялікімі і чорнымі, людзі вышэй і блажней, і таму, напэўна я не пазнаў яе ў першую хвіліну.

— Чаго табе?

— Даруйце,—кажа яна.—Мне раптам чамусь стала дужа цяжка... Я ня вытрымала і паехала сюды. У вас у вакне агонь і... я пастукала... Прабачце... А каб вы ведалі, як мне было цяжка! Што вы цяпер робіце?

— Нічога... Бяссоньніца.

— У мяне нейкае прадчуваньне было. Урэшце, глупства.

Бровы яе ўзьнімаюцца, вочы блішчаць ад сьлёз, і ўвесь твар напаўняецца, як сьвятлом, знаёмым, даўно нябачаным выразам даверлівасьці.

— Мікалай Сьцяпанавіч!—Моліць яна, працягваючы да мяне абедзьве рукі.—Дарагі мой, прашу вас... маю... Калі вы не пагарджаеце маёй дружбаю і павагаю да вас, дык згадзецца паслухаць маёй просьбы.

— Што такое?

— Вазьмеце ад мяне мае грошы!

— Ну, от яшчэ што здумала! Нашто мне твае грошы?

— Вы паедзеце куды-небудзь лячыцца... Вам трэба лячыцца. Возьмеце? Так? Галубок, так?

Яна прагна ўглядаецца ў мой твар і паўтарае:

— Так? Возьмеце?

— Не, мой дружа, не вазьму...—кажу я.—Дзякуй.

Яна паварочваецца да мяне плячыма і схіляе галаву. Напэўна, я адмовіў ёй такім тонам, што ён не дапушчаў больш гаворкі пра грошы.

— Едзь дамоў спаць,—кажу я.—Заўтра ўбачымся.

— Значыць, вы ня маеце мяне за свайго друга?— пытае яна панура.

— Я гэтага не кажу. Але грошы твае цяпер мне бескарысныя.

— Прабачце...—кажа яна, зьнізіўшы голас на цэлую октаву.—Я разумею вас... Пазычаць у такога

чалавека, як я... у адстаўной акторкі... Урэшце, б
вайце...

І яна адыходзіць так шпарка, што я не ўпраўляю
нават сказаць ёй бывай.

VI

Я ў Харкаве.

З тае прычыны, што змагацца з цяперашнім ма
настроєм было-б бескарысна, ды і не па маёй сіле, ды
я наважыў, што апошнія дні майго жыцця буду
бездакорнымі хаця з формальнага боку; калі ня м
рацьці ў тым, што да сваёй сям'і, і гэта я добра адч
ваю, дык буду намагацца рабіць так, як яна хо
У Харкаў ехаць, дык у Харкаў. Да таго-ж, у апош
час я гэткім стаў да ўсяго абыякім, што мне про
ўсё роўна, куды ні ехаць, ці ў Харкаў, ці ў Пар
або ў Бэрдычаў.

Прыехаў я сюды а гадзіне 12 з поўдня і спыніў
ў готэлі, недалёка ад сабору. У вагоне мяне ўкал
хала, праняло ветрам, і цяпер я сяджу на ложк
трымаюся за галаву і чакаю іс'а. Трэба-б бы
сягоньня-ж паехаць да знаёмых профэсараў, але
хочацца і сілы няма.

Уваходзіць калідорны лёкай-стары і пытае, ці ёсь
у мяне пасьцельная бялізна. Я затрымліваю яго хві
на пяць і задаю яму некалькі пытанняў пра Гн
кера, дзеля каго я прыехаў сюды. Выяўляецца, ш
лёкай паходзіць з Харкава, ведае гэты горад, як св
пяць пальцаў, але ня помніць ніводнага такога до

пад прозьвішчам Гнэккера. Пытаюся наконт маёнткаў—тое-ж самае.

У калідоры гадзіннік б'е гадзіну, потым дзьве, потым тры... Апошнія месяцы майго жыцьця, пакуль я чакаю сьмерці, здаюцца мне куды даўжэйшымі за ўсё маё жыцьцё. І ніколі раней я ня ўмеў гэтак пагоджвацца з маруднасьцю часу, як цяпер. Раней, бывала, калі чакаеш на вакзале цягніка або сядзіш на экзамене, чвэртка гадзіны здаецца вечнасьцю, цяпер жа я магу ўсю ноч сядзець нярухома на ложку і зусім абыякава думаць пра тое, што заўтра будзе гэтка-ж доўгая бескаляровая ноч і посьлязаўтра...

У калідоры б'е пяць гадзін, шэсьць, сем... Цямнее.

У шчацэ тупы боль—гэта пачынаецца гіс. Каб забавіць сябе думкамі, я станаўлюся на ранейшы свой пункт погляду, калі ня быў абыякі, і пытаю: чаго я, славуты чалавек, тайны радца, сяджу ў гэтым маленькім нумары, на гэтым ложку з чужою шэраю коўдраю? Чаго я гляджу на гэту танную бляшаную мыйніцу і слухаю, як у калідоры бранчыць дрэнны гадзіннік? Хіба ўсё гэта варта маёй славы і майго высокага становішча ў людзях? І на гэтыя пытаньні я адказваю сабе ўсьмешкаю. Сьмешна мне мая наўнасьць, з якою я некалі ў маладосьці пераўвялічваў значэньне славуцасьці і таго выключнага становішча, чым нібы-та карыстаюцца славуцтыя людзі. Я вядомы, маё імя вымаўляецца з вялікаю пашанаю, мой партрэт быў і ў «Ниве», і ў «Всемирной Иллюстрации», сваю біографію я чытаю нават у аднэй нямецкай часопісі—

і што-ж з гэтага? Сяджу я сам-на-сам у чужым горадзе, на чужым ложку, тру далоньню сваю балючую шчаку... Сямейная бязладзіца, бязлітаснасьць крэдытораў, грубасьць на чыгунцы, нязручнасьць паспартнай сыстэмы, дарагая і нездаровая страва ў буфэтах, усеагульнае невуцтва і грубасьць у абыходжаньні— усё гэта і шмат што іншае, што было-б вельмі доўга пералічаць, датычыцца мяне ня менш, як кожнага мешчаніна, вядомага толькі сваёй вуліцы. У чым-жа выключнасьць майго становішча? Уявім, што я славу тысячу разоў, што я герой, мною ганарыцца мая айчына; ува ўсіх газэтах пішуць бюлетэні пра маю хваробу, па пошце ідуць ужо да мяне спачувальныя адрасы ад таварышоў, вучняў і публікі, але ўсё гэта не перашкодзіць мне памерці на чужым ложку, у адзіноцтве... Тут, вядома, ніхто ня вінен, але, грэшны чалавек, ня люблю я сваё популярнае імя. Мне здаецца, як быццам яно мяне ашукала.

Гадзін у дзесяць я засынак ня глядзячы на тіс, сплю моцна і спаў-бы доўга, каб мяне не пабудзілі. У пачатку другой гадзіны раптам чуецца стук у дзьверы.

— Хто там?

— Тэлеграма!

— Маглі-б і заўтра,—крыўджуся я, атрымліваючы ад калідорнага тэлеграму.—Цяпер ужо я не засну другі раз.

— Вінават-с. У вас агонь гарыць, я думаў, што вы ня сьпіце.

Я распячтваю тэлеграму і перш за ўсё гляджу на подпіс: ад жонкі. Што ёй трэба?

«Учора Гнэккер патаемна ўзяў шлюб з Лізаю. Вярніся».

Я чытаю гэту тэлеграму і палохаюся ненадоўга. Палохае мяне ня ўчынак Лізы і Гнэккера, а мая абьякасьць, з чым я спаткаў вестку пра іх шлюб. Гавораць, што філэзофы і сапраўдныя мудрацы абьякія. Няпраўда, абьякаваньне—гэта паралюш душы, заўчасная сьмерць.

Ізноў кладуся я ў пасьцель і пачынаю прыгадваць, якімі-б забавіць сябе думкамі. Пра што думаць? Здаецца, усё ўжо перадумана і нічога няма такога, што мела-б цяпер здольнасьць узняць маю думку.

Калі днее, я сяджу ў пасьцелі, абцяўшы рукамі калені, і ад ня маючы работы стараюся пазнаць самога сябе. «Пазнай самога сябе»—добрая і карысная парада; шкода толькі, што старадаўнія не здагадаліся паказаць спосаб, як карыстацца гэтаю парадаю.

Калі мне даўней была ахвота зразумець каго-небудзь або сябе, дык я браў увагу ня ўчыцкі, дзе ўсё ўмоўна, а жаданьне. Скажы мне, чаго ты хочаш, і я скажу, хто ты.

І цяпер я экзаменую сябе: чаго я хочу?

Я хачу, каб нашы жонкі, дзеці, прыяцелі, вучні любілі ў нас ня імя, ня фірму і не ярлык, а звычайных людзей. Яшчэ што? Я хацеў-бы мець памоцнікаў і настаўнікаў. Яшчэ што? Хацеў-бы прачнуцца гадоў праз сто і хоць-бы адным вокам зірнуць, што будзе

навукай. Хацеў-бы яшчэ пажыць гадоў дзесяць...
Далей што?

А далей нічога. Я думаю, доўга думаю і нічога не магу яшчэ здумаць. І колькі-б я ні думаў і куды-б ні раскідаліся мае думкі, мне відаць, што ў маіх жаданьнях няма нечага галоўнага, нечага вельмі важнага. У маім захапленьні навукаю, у маім жаданьні жыць, у гэтым сядзеньні на чужым ложку і ў імкненьні пазнаць самога сябе, ва ўсіх думках, пачуцьцях і паняцьцях, што я складаю аб усім, няма нечага агульнага, што зьвязала-б усё гэта ў адно цэлае. Кожнае пачуцьцё і кожная думка живуць ува мне асобна, і ва ўсіх маіх гаворках пра навуку, тэатр, літаратуру, вучняў, ва ўсіх абразках, што малюе маё ўяўленьне, нават самы ўмелы аналітык¹⁾ ня знойдзе таго, што называецца агульнай ідэяй, або богам жывога чалавека.

А калі няма гэтага, дык, значыць, няма і нічога.

У такой беднасьці даволі было сур'ёзнай немачы, страху сьмерці, уплыву абставін і людзей, каб усё тое, што я раней меў за свой сьветапогляд і ў тым бачыў сэнс і радасьць свайго жыцьця, перавярнулася ўверх дном і разляцелася на шматы. Нічога-ж таму няма дзіўнага, што апошнія месяцы свайго жыцьця я зацьміў думкаю і пачуцьцямі, вартымі раба і барбара, што цяпер я абьякі і не заўважаю досьвіткаў.

¹⁾ Ад слова аналіз—разьбіраньне на часткі, дасканалы до сьлед.

Калі ў чалавеку няма таго, што вышэй і мацней ўсіх знадворных уплываў, дык, сапраўды, даволі яму добрага катару, каб згубіць роўнавагу і ўбачыць у кожнай птушцы саву, у кожным гуку чуць сабачую брахню і ўвесь яго пэсымізм або оптымізм¹⁾ з яго вялікімі і малымі думкамі ў гэты час мае значэнне толькі сымптому і больш нічога.

Я пераможаны. Калі гэтак, дык няма чаго мне яшчэ думаць, болей, няма чаго гаварыць. Буду сядзець і моўчкі чакаць, што будзе.

Рапцюю калідорны прыносіць мне гарбату і нумар мясцовай газеты. Машынальна я прачытваю абвесткі на першай балонцы, перадаваю, вытрымкі з газет і часопісаў, хроніку... Між іншым у хроніцы я знаходжу такое: «Учора на хуткім цягніку прыехаў у Харкаў наш вядомы вучоны, заслужоны профэсар Мікалай Сьцяпанавіч такі-та і спыніўся ў гэтым-та готэлі».

Напэўная, вядомыя іменьні ствараюцца на тое, каб жыць асобна, ад тых, хто іх мае. Цяпер маё імя бесклапотна гуляе па Харкаве; месяцы праз тры яно, напісанае залатымі літарамі на магільным помніку, будзе блішчэць, як само сонца—і гэта ў той час, калі я буду ўжо ўкрыты мохам...

Лёгка стук у дзьверы. Некаму я патрэбен.

— Хто там? Уваходзьце!

Дзьверы адчыняюцца, і я, здзіўлены, раблю крок

---

¹⁾ Оптымізм—бадзёры, жыцьцярадасны погляд на жыццё.

назад і сьпяшаюся захінуць крысьсе свайго халату.
Перада мною стаіць Кася.

— Дабрыдзень,—кажа яна, цяжка дыхаючы ад хады на ўсходах.—Не чакалі?—Я таксама... таксама сюды прыехала.

Яна садзіцца і гаворыць далей, заікаючыся і не назіраючы на мяне:

— Што-ж вы ня вітаецеся? Я таксама прыехала... сьгоньня... Даведалася, што вы ў гэтым готэлі, і прышла да вас.

— Вельмі рад бачыць цябе,—кажу я, паціскаючы плячыма,—але я здзіўлены... Ты быццам з неба звалілася. Чаго ты тут?

— Я? Так... проста ўзяла ды прыехала.

Маўчанка. Раптам яна парывае ўстае і ідзе да мяне.

— Мікалай Сьцяпанавіч!—гаворыць яна, блажэночы і сьціскаючы на грудзях рукі.—Мікалай Сьцяпанавіч! Я не магу болей так жыць! Не магу! Дзеся самога бога скажэце хутчэй; зараз-жа: што мне рабіць? Кажэце, што мне рабіць?

— Што-ж я магу сказаць?—дзіўлюся я.—Нічога я не магу.

— Кажэце-ж, малю вас!—ня кідае яна, задыхаючыся і ўздрыгваючы ўсім целам.—Клянуся вам, што я не магу болей так жыць! Сілы ня маю!

Яна кідаецца на крэсла і пачынае рыдаць. Яна адкінула назад галаву, ломіць рукі, тупае нагамі; капілюшык яе скінуўся з галавы і матляецца на гумцы, прычоска раскідалася.

— Дапамажэце мне! Дапамажэце!—моліць яна.—
Не магу я далей!

Яна дастае з сваёй дарожнай торбачкі хустку і разам з ёю выцягвае штук колькі лістоў, што з яе калень скідаюцца на падлогу. Я падымаю іх з падлогі і на адным пазнаю почерк Міхала Тодаравіча і незнарок прачытваю кавалачак нейкага слова «пак...»

— Нічога я не магу сказаць табе, Кася,—кажу я.

— Дапамажэце!—рыдае яна, хапаючы мяне за руку, цалуючы яе.—Вы-ж мой бацька, мой адзіны друг! Вы-ж разумны, адукаваны, доўга жылі! Вы былі настаўнікам! Кажэце-ж: што мне рабіць?

— Па праўдзе, Кася: ня ведаю...

Я зьбянтэжыўся, засаромеўся, расчуліўся рыданьнямі і ледзь стаю на нагах.

— Давай, Кася, сьнедаць,—кажу я, натужна ўсьміхаючыся.—Годзе плакаць!

І зараз-жа я задаю сьцішным голасам:

— Мяне хутка ня будзе, Кася...

— Хоць адно слова, хоць слова!—плача яна, працягвае да мяне рукі.—Што мне рабіць?

— Дзівачка, сапраўды...—мармачу я.—Не разумею! Гэтакая разумная і раптам—на табе! расплакалася...

Надыходзіць маўчанка. Кася напраўляе прычоску, надзяе капялюшык, потым камечыць лісты, суне іх у торбачку—і ўсё гэта моўчкі і не сьпяшаючыся. Твар, грудзі і пальчаткі ў яе мокрыя ад сьлёз, але выраз

твару ўжо сухі, суровы... Я гляджу на яе, і мне сорамна, што я шчаслівейшы за яе. Адсутнасць таго, што таварышы-філэзофы называюць агульнай ідэяй, я заўважыў у сабе толькі незадоўга перад сьмерцю у канцы сваіх дзён, а душа-ж гэтай небарачкі ня ведала і ня будзе ведаць прытулку ўсё жыцьцё, усё жыцьцё!

— Давай, Кася, сьнедаць,—кажу я.

— Не, дзякуй,—адказвае яна холадна.

Яшчэ адна хвіліна праходзіць у маўчанцы.

— Не падабаецца мне Харкаў,—кажу я.—Надта ўжо шэры. Нейкі шэры горад.

— Але, бадай што... Няпрыгожы... Я ненадоўга сюды... па дарозе. Сягонья-ж ад'яджаю.

— Куды?

— У Крым... не—на Каўказ.

— Так. Надоўга?

— Ня ведаю.

Кася ўстае і, холадна ўсьміхнуўшыся, ня гледзячы на мяне, падае мне руку.

Мне хочацца запытаць.—«Значыцца, на пахаваньні ў мяне ня будзеш?» Але яна не глядзіць на мяне, рука ў яе халодная, нібы чужая. Я моўчкі праводжу яе да дзвярэй. От яна вышла ад мяне, ідзе па доўгім калідоры, не аглядваючыся. Яна ведае, што я гляджу ёй у сьлед і, напэўна, на паваротцы азірнецца.

Не, не азірнулася. Чорнае адзеньне ў апошні раз мільганула, заціхлі крокі... Бывай, маё золатца!

НЯПРЫЕМНАСЬЦЬ

Земскі доктар Рыгор Іванавіч Аўчынікаў, чалавек гадоў 35, хударлявы і нэрвовы, вядомы сваім таварышам невялікімі працамі па мэдычнай статыстыцы і шчыраю прыхільнасьцю да так званых «бытавых пытанняў», неяк раніцою абыходзіў палаты свае бальніцы. За ім, як звычайна, ішоў яго фэльчар Міхась Захаравіч, стараваты чалавек, поўны ў твары, з пляскатымі тлустымі валасамі і з завушніцаю.

Як толькі доктар пачаў абход, яму стала здавацца вельмі падазронай адна нікчэмная рэч: фэльчарава камізэлька моршчылася і ўпарта задзіралася ўгору, хоць фэльчар увесь час абцягваў і папраўляў яе. Сарочка фэльчарава была пакамечана і таксама карбацілася; на чорным, доўгім сурдуце, на нагавіцах і нават на гальштуку дзе-ні-дзе бялеў пух... Як відаць, фэльчар спаў усю ноч не распранаючыся і, мяркуючы па твары, з якім ён абцягваў камізэльку і папраўляў гальштук, вопратка сьціскала яго.

Доктар уважліва паглядзеў на яго і зразумеў у чым рэч. Фэльчар ня хістаўся, адказваў на пытанні трапна, але хмурны, тупы твар, цьмяныя вочы, дры-

жыкі, што прабягалі па шыі і па руках, непарадкі ў вопратцы, а галоўнае—напружанае змаганьне з самім сабою і жаданьне замаскаваць свой стан, сьведчылі, што ён толькі што ўстаў з ложка, ня выпяўся і быў п'яны, добра п'яны, ад учарашняга вечару... Ён перажываў пякельны стан «перагару», пакутваў і, як відаць, быў вельмі незадаволены сабою.

Доктар, што ня любіў фэльчара і меў на гэта свае прычыны, адчуў вялікае жаданьне сказаць яму:— «я бачу, вы п'яныя!» Яму раптам агідзелі камізэлька, з доўгімі крысьсямі сурдут, завушніца ў мясістым вуху, але ён стрымаў сваю злосьць і сказаў мякка і далікатна, як заўсёды:

— Давалі Гарасіму малака?

— Давалі-с...—адказаў Міхась Захаравіч таксама мякка

Гаворачы з хворым Гарасімам, доктар зірнуў на паперку, дзе запісвалася тэмпература, і, адчуўшы новы наплыў нянавісьці, стрымаў дыханьне, каб не гаварыць, але ня вытрымаў і спытаўся груба і захапляючыся:

— Чаму тэмпература не запісана?

— Не, запісана-с!—сказаў мякка Міхась Захаравіч, але паглядзеўшы на паперку і пераканаўшыся, што сапраўды не запісана, ён зьбянтэжана паціснуў плячыма і прамарматаў:

-- Ня ведаю-с, гэта, мусіць, Надзея Язэпаўна...

— І учарашня вячэрняя не запісана!—не перасьці-

хаў доктар.—Толькі п'янствуеце, чорт вас пабяры!
і цяпер вы п'яныя як шавец! Дзе Надзея Язэпаўна?

Акушэркі Надзеі Язэпаўны ня было ў бальніцы, хоць яна павінна была кожную раніцу прысутнічаць пры перавязках. Доктар агледзіўся, і яму пачало здавацца, што ў палаце ня прыбрана, што ўсё раскідана, нічога, што трэба, ня зроблена і што ўсё гэтак сама карбаціцца, камечыцца і ўкрыта пухам, як агідная фэльчарава камізэлька, і яму захацелася сарваць з сябе белы хвартух, накрычаць, кінуць усё, плюнуць і пайсьці. Але ён паўздужаў сябе і рабіў абход.

За Гарасімам ляжаў хірургічны хворы на запаленне абалоніны ўва ўсёй правай руцэ. Гэтаму трэба было зрабіць перавязку. Доктар сеў перад ім на табарэтку і заняўся рукою.

«Гэта ўчора яны гулялі на імянінах...—думаў ён, памаленьку здымаючы павязку.—Пачакайце, я пакажу вам імяніны! А ўрэшце, што-ж я магу зрабіць? Нічога я не магу».

Ён абмацаў на апухлай, барвовай руцэ гнаяўку і сказаў:

— Скальпэль¹⁾!

Міхась Захаравіч, хочучы паказаць, што ён моцна трымаецца на нагах і можа працаваць, кінуўся з месца і хутка падаў скальпэль.

— Ня гэты! Дайце каторы з новых,—сказаў доктар.

¹⁾ Мэдычны нож.

Фэльчар, дробна перабіраючы нагамі, пабег да крэсла, дзе стаяла скрынка з перавязачным матэрыялам і пачаў сьпяшаючыся капацца ў ёй. Ён доўга шаптаўся пра нешта з сядзелкамі, соваў скрынку па крэсьле, шуршэў, нешта разы два скінуў, а доктар сядзеў, чакаў і адчуваў у сваіх плячах моцнае раздражэньне ад шэпту і шалаху.

— Хутка там?—спытаў ён. — Вы, мусіць, іх унізу пакінулі.

Фэльчар падбег да яго і падаў два скальпэлі, і да тато не ўсьцярогся і дыхнуў у яго бок.

— Гэта ня тыя!—сказаў злосна доктар.—Я кажу вам па-руску і зразумела, дайце каторы з новых. А, урэшце, ідзеце і прасьпецеся, ад вас дае, як з карчмы! З вамі няма гаворкі!

— Якія-ж вам яшчэ нажы трэба?—спытаўся нэрвова фэльчар і паволі паціснуў плячыма.

Яму было прыкра і сорам, што проста на яго глядзяць хворыя і сядзелкі, і каб паказаць, што яму ня сорам, ён прымусіў сябе ўсьміхнуцца і паўтарыў:

— Якія-ж вам яшчэ нажы трэба?

Доктар адчуў на вачох сьлёзы і дрыжыкі ў пальцах. Ён перамог сябе і прагаварыў нэрвовым голасам:

— Ідзеце прасьпецеся!—Я не хачу гаварыць з п'яным...

— Вы можаце толькі за што трэба з мяне спганяць,—гаварыў далей фэльчар,— а калі я, скажам, выпіўшы, дык ніхто ня мае права мне ўпікаць. Я-ж служу? Што-ж вам яшчэ! Служу-ж?

Доктар ускочыў і, ня думаючы, што робіць, размахнуўся і з усёй сілы выцяў фэльчара ў твар. Ён не разумсё, навошта ён гэта робіць, але адчуў вялікае здавальненне таму, што папаў кулаком якраз у твар і што чалавек сталы, самавіты, сямейны, набожны, чалавек, што ведае сабе цану, пахіснуўся, падскочыў, як мячык, і сеў на табурэтку. Яму надта захацелася выцяць яшчэ раз, але, убачыўшы наўкола ненавіднага твару зблажнелыя, устрывожаныя абліччы сядзелак, ён ужо не адчуваючы ніякага здавальнення, махнуў рукою і выбег з палаты.

На дварэ насустрэч яму ішла ў бальніцу Надзея Язэпаўна, дзяўчына гадоў 27, з бледнавата-жоўтым тварам і з расплеценымі валасамі. Яе ружовая з паркалю спадніца была моцна сцягнута ўнізу, і таму яе крокі былі вельмі малыя і частыя. Яна шастала спадніцаю, паціскала плячыма ў тахт кожнаму свайму кроку і ківала галавою так, бы сьпявала ў думках нешта вясёленькае.

«Ага, русалка!» падумаў доктар, прыгадаўшы, што ў бальніцы акушэрку дражняць русалкаю, і яму зрабілася прыемна ад думкі, што ён зараз спыніць гэту закаханую ў сябе франціху, што так дробна дыбае.

— Дзе гэта вы прападаеце?—крыкнуў ён, сустрэўшыся з ёю.—Чаму вы не ў бальніцы? Тэмпература не запісана, усюды непарадак, фэльчар п'яны, вы сьпіце да дванаццаці! Будзьце ласкавы знайсці сабе іншую працу! Тут вы больш ня служыце...

Прышоўшы на кватэру, доктар садраў з сябе белы

хвартух і рушнік, што быў падперазаны, злосна пашпарыў іх у куток і пачаў хадзіць па габінэце.

— Божа, што за людзі, што за людзі!—вымавіў ён.—Гэта не памоцнікі, а ворагі справы! Няма сілы служыць болей! Не магу! Не магу!

Сэрца яго моцна білася, ён увесь дрыжэў і хацеў плакаць і, каб пазбавіцца ад гэтых адчуванняў, ён пачаў супакойваць сябе думкамі пра тое, што яго такі праўда і што ён дужа добра зрабіў, выцяўшы фэльчара. Перш за ўсё, брыдка тое, думаў доктар, што фэльчар астаўся ў бальніцу ня проста, а паводле протэкцыі сваёй цёткі, што служыць за няньку ў старшыні земскае ўправы (агідна бывае глядзець на гэту ўплывовую цётку, калі яна, як прыедзе лечыцца, абыходзіцца ў бальніцы як дама і праэндуе на тое, каб яе прымалі без чаргі). Дысцыплінаван фэльчар дрэнна, ведае мала і зусім не разумее таго, што ведае. Ён п'е, гарэзуе, ходзіць нехайны, бярэ ад хворых хабар і цішком продае земскія лякарствы. Усім таксама вядома, што ён займаецца практыкаю і лечыць у маладых мяшчаньняў патаемныя хваробы, прычым ужывае нейкія ўласныя спосабы. Хай-бы сабе гэта быў проста круцель (а такіх шмат), але гэта круцель перакананы і з патаемным протэстам. Украдкам ад доктара ён ставіць прыходзячым хворым банькі і пушчае ім кроў, на апэрацыях прысутнічае з нямытымі рукамі, калупаецца ў ранах заўсёды брудным зондам¹⁾—гэтага досыць, каб зразу-

¹⁾ Зонд—медычны металёвы пруток.

мець, з якою глыбокаю і адважнаю пагардасьцю ён адносіцца да мэдыцыны з яе вучонасьцю і пэдантызмам.

Дачакаўшыся, калі пальцы ўжо ня дрыжэлі, доктар сеў за стол і напісаў ліст да старшыні ўправы: «Паважаны Леў Трахімавіч! Калі, атрымаўшы гэты ліст, ваша ўправа ня зволіць фэльчара Сьмірноўскага і ня дасьць мне права самому выбіраць сабе памоцніка, дык я буду вымушаны (не блз жалю, вядома) прасіць вас ня лічыць ужо мяне болей доктарам №-скае бальніцы і паклапаціцца знайсці мне намесьніка. Прывітаньне Любе Тодараўне і Юсу. З пашанаю да вас Г. Аўчынікаў». Прачытаўшы гэты ліст, доктар знайшоў, што ён кароткі і ня так, як трэба, халодны. Да таго-ж прывітаньне Любе Тодараўне і Юсу (гэта была мянушка старшынёвага сына) у службовым, офіцыйным лісьце было больш як не да рэчы.

«Які тут чорта Юс?»—падумаў доктар, падраў ліст і пачаў выдумляць другі.—«Шаноўны пане»...—думаў ён, сеўшы ля адчыненага вакна і пазіраючы на качак з качаранятамі, што хістаючыся і спатыкаючыся зав'халіся па дарозе, мабыць да саджалкі; адно качаранё папала на дарозе нейкія кішкі, удушылася і трывожна зацішчала; другое падбегла да таго, выцягнула ў яго з рота кішкі і таксама ўдушылася... Далёка ля плоту ў карункавым цені блукала кухарка Адарка і зьбрала шчаўе на боршч... Чуваць былі галасы... Хурман Зот з вобрацьцю ў руцэ і бальнічны мужык Мануйла ў

брудным хвартуху стаялі каля хлява, пра нешта гаварылі і сьмяяліся.

«Гэта яны пра тое, што я фэльчара выцяў...—думаў доктар.—Сягонья ўжо ўвесь павет будзе ведаць пра гэты скандал... Дык: Шаноўны пане! Калі ваша ўправа ня зволіць»...

Доктар добра ведаў, што ўправа ні за што не змяняе яго на фэльчара і хутчэй згодзіцца ня мець ніводнага фэльчара ўва ўсім павеце, як страціць гэтакага чалавека, як доктар Аўчынікаў. Напэўна, адразу, як атрымае ліст, Леў Трахімавіч прыляціць да яго на тройцы і пачне:—«Ды што-ж вы гэта, бацюхна, надумаліся? Родненькі, што-ж гэта такое, хрыстос з вамі? Навошта? З якой рацыі? Дзе ён? Сюды яго, шэльму! Прагнаць! Абавязкова прагнаць! Каб заўтра-ж яго, падлюгу, тут і шныру ня было!»—Потым ён папалудне з доктарам, а пасьяла полудню ляжа вась на гэтай кармазынавай канапе жыватом угору, накрые твар газэтаю і захрапе, выспаўшыся, нап'ецца гарбаты і павязе дадому доктара начаваць. І ўся гісторыя скончыцца тым, што і фэльчар астанецца ў бальніцы, і доктар не падасьць у адстаўку.

Доктару-ж у глыбіні душы хацелася ня гэткай развязкі. Яму хацелася, каб фэльчаравая цётка перамагла, каб управа, не паглядзеўшы на яго васьмігадовую добрасумленную працу, без размоў і нават з прыемнасьцю прыняла-б яго адстаўку. Ён кросіў пра тое, як ён будзе выяжджаць з бальніцы, дзе ён ужо аб-

жыўся, як напіша ліст у газэту «Врач», як таварышы паднясуць яму спачувальны адрас...

На дарозе паказалася русалка. Дробнымі крокамі, шастаючы спадніцаю, яна падышла да вакна і спытала:

— Рыгор Іванавіч, самі будзеце прымаць хворых, ці бяз вас загадаеце?

А вочы яе казалі:—«Ты пагарачыўся, але цяпер супакоіўся і табе сорам, але я маю ўвагу на цябе і не заўважаю гэтага».

— Добра, я зараз,—сказаў доктар. Ён зноў адзеў хвартух, падперазаўся рушніком і пайшоў у бальніцу.

«Нядобра, што я ўцёк, як выцяў яго...—думаў ён у дарозе.—Вышла, як-бы я пасаромеўся ці спалохаўся... Быццам гімназісты... Дужа нядобра!»

Яму здавалася, што калі ён увойдзе ў палату, дык хворым будзе ніякавата глядзець на яго і яму самому зробіцца сорам, але калі ён увайшоў, хворыя ціха ляжалі на ложках і бадай не ўзялі на яго ўвагі. Твар сухотнага Гарасіма быў зусім бязуважным і нібы казаў:—«Ён табе не дагадзіў, ты яго трошачкі павучыў... Бяз гэтага, бацюхна, нельга».

Доктар ускрыў на барвовай руцэ дзьве гнаяўкі і зрабіў перавязку, потым пайшоў у жаночую палавіну, дзе зрабіў аднэй бабе апэрацыю ў воку, і ўвесь час за ім хадзіла русалка і дапамагала яму з такім выглядам, як-бы нічога ня здарылася і ўсё добра. Пасьля абыходу палат пачаўся прыём хворых, што прыходзілі

ў бальніцу. У маленькім прыймовым пакоі доктара вакно было адчынена насыцеж. Варта толькі сесці на падаконьнік і трошкі прыгнуцца, каб убачыць за аршыні ад сябе маладую траву. Учора ўвечары быў вялікі дождж з навальніцаю, а таму трава крыху прыбіта і блішчыць. Сыцежка, што недалёка ад вакна і ідзе ў яр, здаецца памытай, і раскіданыя з бакоў, пабітыя аптэчныя шклянкі, таксама памытыя, зіхацяць на сонцы і пушчаюць такія бліскучыя, што ня ўзглянеш, прамені. А далей за сыцежкаю туляцца адна за адной маладыя елкі ў стройным зялёным убраньні, за імі стаяць бярозы з белымі, як папера, камлямі, а праз зеляніну бяроз, што крыху дрыжаць ад ветру, відаць блакітнае, бяздоннае неба. Калі зірнеш у акно, дык шпакі, што скачуць па сыцежцы, паварочваюць на акно свае дурныя насы і вырашаюць: спалохацца ці не? І, наважыўшы спалохацца, яны адзін за адным з вясёлым крыкам, нібы смяючыся з доктара, што ня ўмее лятаць, імчацца пад вершаліны бяроз...

Праз цяжкі пах ёдаформу адчуваецца сьвежасьць і водар вясновага дня... Добра дыхаць!

— Ганна Сьпірыдонава!—выклікаў доктар. У пакой увайшла маладая баба ў чырвоным адзенні і памалілася на абраз.

— Што баліць?—спытаў доктар.

Баба недаверліва скасілася на дзьверы, кудэю ўвайшла, і на дзьверцы ў аптэку, падышла бліжэй да доктара і шапянула:

— Дзяцей няма!

— Хто яшчэ не запісваўся?—гукнула ў аптэцы русалка.—Падыходзьце запісвацца!

«Ён ужо таму свалата,—думаў доктар, аглядаючы бабу,—што прымусіў мяне біцца першы раз у жыцці. Я з маленства ня біўся».

Ганна Сьпірыдонава пайшла. Пасьля яе прышоў стары з дрэннаю хваробаю, потым баба з трыма карасьлівымі дзяцьмі, і праца наладзілася. Фэльчар не паказваўся. За дзьверкамі ў аптэцы, шаптаючы спадніцаю і звонячы пасудкам, весела шчабятала русалка; часта яна ўваходзіла ў прыймовы пакой, каб дапамагчы на апэрацыі ці ўзяць рэцэпты, і ўсё з гэткім выгладам, як-бы ўсё было спакойна.

«Яна рада, што я выцяў фэльчара,—думаў доктар, прыслухоўваючыся да голасу акушэркі.—Яна-ж з ім жыла, як кот з сабакам, і ёй сьвята, калі яго зволяць. І сядзелкі, здаецца, рады... Як гэта агідна!».

У самы гарачы час прыёму яму пачало здавацца, што і акушэрка, і сядзелкі, і нават хворыя знарок імкнуцца надаць сабе бязудзельны і вясёлы выгляд. Яны быццам разумелі, што яму брыдка і балюча, але з далікатнасьці рабілі выгляд, што не разумеюць. І ён, каб паказаць ім, што яму зусім ня сорам, крычаў сурова:

— Гэй, вы, там! Зачыняйце дзьверы, бо дзьме!

А яму ўжо было брыдка і цяжка. Прыняўшы сорак пяць хворых, ён не сьпяшаючыся вышаў з бальніцы.

Акушэрка, ужо ўправіўшыся пабыць дома на кватэры і накінуць на плечы ярка-пунсовую хустку, з папяроскаю ў зубах і з кветкаю ў распушчаных валасох, шпарка ішла некуды з двара, напэўна, на практыку ці ў госьці. На парозе бальніцы сядзелі хворыя і моўчкі грэліся на сонейку. Шпакі, як і дагэтуль, шумелі і ганяліся за жукамі. Доктар разьзіраў па баках і думаў, што сярод усяго гэтага роўнага, спакойнага жыцьця, як дзьве папсаваныя клявішы ў фортэп'яне, рэзка вылучаліся і нікуды ня варты былі ўсяго два жыцьці: фэльчарава і яго. Фэльчар цяпер, напэўна, лёг, каб праспацца, але ніяк ня можа заснуць ад думкі, што ён вінаваты, абражаны і страціў працу. Становішча яго пакутнае. Доктар-жа, што раней нікога ня біў, адчуваў сябе гэтак, нібы ён страціў сваю цноту. Ён ужо не вінаваціў фэльчара і не апраўдваў сябе, а толькі не разумеў: як гэта магло здарыцца, што ён, прыстойны чалавек, што ніколі ня выцяў нават сабакі, мог аплявушыць? Прышоўшы дадому на кватэру, ён лёг у габінэце на канапу, тварам да плечкаў і пачаў думаць так:

«Ён чалавек дрэнны, шкодны справе: за тры гады, што ён служыць, у мяне набралася злосьці, але патом такі мой учынак нічым ня можа быць апраўданы. Я скарыстаў права дужага. Ён падначалены мне, вінаваты і да таго-ж п'яны, а я яго начальнік, маю рацьцю і цьвярозы... Значыцца, я дужэйшы. Па-другое, я выцяў яго пры людзях, што маюць мяне за аўторытэт і гэкім чынам я даў ім агідны прыклад»...

Докгара паклікалі палуднаваць... Ён зьеў лыжак
колькі капусты і, устаўшы з-за стала, зноў лёг на ка-
напу.

«Што-ж цяпер рабіць?—усё думаў ён.—Трэба
што найхутчэй задаволіць яго... Але як? Дуэлі ён, як
практычны чалавек, мае за дур ці не разумее іх. Калі
ў таей самай палаце, пры сядзелках і хворых, папра-
сіць у яго прабачыць, дык гэтае прабачэнне здаво-
ліць аднаго мяне, а не яго; ён, чалавек нядобры, зра-
зумее маё выбачэнне так, як-бы я спалохаўся, і баюся
што ён паскардзіцца на мяне начальству. Да таго-ж гэ-
тае маё выбачэнне дарэшты сапсуе бальнічную дысцы-
пліну. Прапанаваць яму грошы? Не, гэта нясумленна
і падобна на подкуп. Каб цяпер, скажам, зьвярнуцца
па вырашэнні пытання да нашага непасрэднага на-
чальства, г. зн. да ўправы... Яна магла-б абвясціць
мне вымову, ці зволіць мяне... Але гэтага яна ня зро-
біць. Дый ня зусім зручна ўцягваць у інтымныя справы
бальніцы ўправу, што, да рэчы, ня мае на гэта жад-
нага права».

Гадзіны праз тры пасья палудню доктар ішоў да
саджалкі і думаў:

«А ці не зрабіць мне так, як робяць усе ў гэтых
абставінах? Значыцца няхай ён падасьць на мяне ў
суд. Я бязумоўна вінаваты, абараняцца ня буду, і
судзьдзя засудзіць. Мяне арыштуюць. Гэткім чынам
абражаны здаволіцца і тыя, што маюць мяне за
аўторытэта, убачаць, што я зрабіў няправільна».

Гэтая ідэя спадабалася яму. Ён узрадваўся ды давай думаць, што пытаньне вырашана добра і што лепшага быць ня можа.

Што-ж, надзвычайна!—думаў ён, улазячы ў ваду і паглядаючы, як ад яго ўцякалі дробныя залацістыя карасікі.—Хай падае... Гэта яму шчэ больш зручна, што нашы службовыя дачыненні ўжо спынены і некатораму з нас пасья гэтага скандалу ўсё роўна ўжо нельга аставацца ў бальніцы»...

Увечары доктар загадаў запрэгчы шарабан, каб ехаць да вайсковага начальніка гуляць у вінт¹⁾). Калі ён у капялюшы і ў палітоне, зусім ужо сабраўся ў дарогу, стаяў пасярод свайго габінэту і надзяваў пальчаткі, дзьверы знадворку з рыпам адчыніліся, і нехта ціхенька ўвайшоў у прадпакой.

— Хто там?—папытаў доктар.

— Гэта я-с...—глуха адказаў той, што ўвайшоў.

У доктара раптам затахкала сэрца і аж холадна яму зрабілася ад сораму і нейкага незразумелага страху. Фэльчар Міхал Захаравіч (гэта быў ён) ціха кашлянуў і нясьмела ўвайшоў у габінэт. Памаўчаўшы крыху, ён сказаў глухім, вінаватым голасам:

— Даруйце мне, Рыгора Іванавіч!

Доктар зьбянтэжыўся і ня ведаў, што сказаць. Ён зразумеў, што фэльчар прышоў да яго прыніжацца і прасіць прабачэньне не праз хрысьціянскую пакору і ня дзеля таго, каб сваёю пакораю засароміць зьнева-

¹⁾ Вінт—гульня ў карты.

жальніка, а проста памеркаваўшыся: «перамагу сябе, папрашу прабачэньня і, можа, мяне ня выганяць і не адб'яруць кавалак хлеба»... Што можа быць больш зьняважлівым для чалавечага гонару?

— Даруйце...—паўтарыў фэльчар.

— Паслухайце...—загаварыў доктар, стараючыся не глядзець на яго і ўсё яшчэ не знайшоўшы, што сказаць.—Паслухайце... Я вас абразіў і... і павінен быць пакараны, гэта значыць задаволіць вас... Дуэляў вы не прызнаіце... Хоць, я і сам не прызнаю дуэляў. Я вас зьняважыў і вы... вы можаце паскардзіцца на мяне міравому судзьдзі, і я пакараны буду. А заставацца нам тут удвух нельга... Хто-небудзь з нас, я ці вы, мусіць выйсці! (Божа мой! я ня тое, яму кажу!—жахнуўся доктар.—Як недарэчна, як недарэчна!). Адным словам, падавайце заяву! А служыць разам мы ўжо ня можам!.. Я ці вы... Заўтра-ж падавайце!..

Фэльчар зірнуў з-пад ілба на доктара, і ў яго цёмных, мутных вачох загарэлася самая шчырая пагарда. Ён заўсёды лічыў доктара непрактычным, капрысным хлапчанём, а цяпер ненавідзеў яго за дрыжыкі, за незразумелую сумятню ў словах...

— І падам,—сказаў ён хмурна і злосна.

— Але, і падавайце.

— А што-ж вы думаеце? Не падам? І падам... Вы ня маеце права біцца. Дый сароміліся-б. Б'юцца толькі п'яныя мужыкі, а вы адукаваны...

У грудзях у доктара нечакана ўзварухнулася ўся яго нянавісьць, і ён закрычаў не сваім голасам:

— Выбірайцеся вон!

Фэльчар нехаця зрушыўся з месца (яму быццам хацелася яшчэ нешта сказаць), пайшоў у прадпакой і спыніўся там, задумаўшыся. Ён, нешта надумаўшыся, ён рашуча вышаў...

— Як недарэчна, як недарэчна!—марматаў доктар, як фэльчар пайшоў. — Як гэта ўсё недарэчна і нікчэмна!

Ён адчуваў, што трымаў сябе з фэльчарам як хлопчук, і ўжо разумеў, што ўсе яго думкі наконт суду неразумныя, не разьвязваюць пытання, а толькі ўскладняюць яго.

— Як недарэчна!—думаў ён, седзячы ў шарабане і потым гуляючы ў вайсковага начальніка ў вінт.—Няўжо я так мала адукаваны і так мала ведаю жыццё, што не магу разьвязаць гэтае простае пытаньне? Ну, што рабіць?

Назаўтра раніцаю доктар бачыў, як фэльчарава жонка садзілася на калёсы, каб некуды ехаць, і падумаў: «Гэта яна да цёткі. Хай!»

Бальніца абыходзілася бяз фэльчара. Трэба было напісаць заяву ў управу, але доктар усё яшчэ ніяк ня мог здумаць формы ліста. Цяпер сэнс ліста павінен быў быць гэтакі: «Прашу звольніць фэльчара, хоць вінаваты ня ён, а я». Выкласьці-ж гэтую думку гэтак, каб вышла і да рэчы і ня сорамна—для прыстойнага чалавека амаль немагчыма.

Дні праз два ці тры доктару пераказалі, што фэльчар быў са скаргаю ў Льва Трахімавіча. Старшыня ня даў яму сказаць ніводнага слова, затупаў нагамі і правёў яго крыкам: «Ведаю я цябе! Прэч! Не хачу слу-

хаць!» Ад Льва Трахімавіча фэльчар пасхаў у ўправу і падаў туды паклёпную заяву, дзе, не ўспамінаючы пра аплявуху і нічога ня просячы сабе, даносіў управе што доктар ня раз у яго вочы дрэнна гаварыў пра ўправу і старшыню, што лечыць доктар ня так, як трэба, ездзіць на вучасткі няспраўна і інш. Дазнаўшыся пра гэта, доктар засьмяяўся і падумаў: «Гэтакі дурань», і яму зрабілася брыдка і шкода, што фэльчар робіць глупства; што болей глупства робіць чалавек у сваю абарону, дык больш ён, значыцца, безабаронны і слабы.

Роўна праз тыдзень пасья гэтаі раницы доктар атрымаў позву ад міравога судзьдзі.

— Гэта ўжо зусім бязглузда...—думаў ён, расьпісваючыся, што атрымаў.—Большую бязглузьдзіцу і здумаць нельга.

І калі ўжо ён аднэй хмурнай, ціхай раницы ехаў да міравога, яму ўжо было ня сорамна, а крыўдна і агідна. Ён злаваў і ня сябе, і на фэльчара, і на ўсе абставіны...

«Вазьму і скажу на судзе: ідзеце вы ўсе к д'яблу!—злаваў ён.—Вы ўсе аслы і нічога вы не разумееце!»

Пад'ехаўшы да камэры міравога, ён убачыў на парозе трох сваіх сядзелак, выкліканых за сьведкі, і русалку. Убачыўшы сядзелак і жыцьцярадасную акушэрку, што ад нецярплівасьці пераступала з нагі на ногу і нават пачырванела, як угледзела галоўнага героя процэсу, злосны доктар захацеў наляцець на іх каршуном і ашаламіць: «Хто вам дазволіў ісьці з балніцы? Будзьце ласкавы зараз-жа вярнуцца дамоў!»

але стрымаў сябе і, стараючыся здавацца спакойным, праціснуўся праз натоўп мужыкоў у камеру. Камера была пустая, і ланцужок міравога вісеў на плечках крэсла. Доктар пайшоў у пакой справавода. Тут ён убачыў маладога чалавека з худым тварам і ў каламенкавым піджаку з адтапыранымі кішэнямі—гэта быў справавод, і Фэльчара, што сядзеў за сталом і, ад нямеўшы інакшага занятку, перагортваў даведкі пра падсуднасьць. Калі ўвайшоў доктар, справавод устаў. Фэльчар зьбянтэжыўся і гэтак сама ўстаў.

— Аляксандра Архіпавіч яшчэ ня прыходзіў?— спытаў доктар засаромеўшыся.

— Не яшчэ. Яны дома...—адказаў справавод.

Камера змяшчалася ў сядзібе міравога судзьдзі, у адным яго флігелі, а сам судзьдзя жыў у вялікім доме. Доктар выйшаў з камеры і не сьпяшаючыся пайшоў у дом. Аляксандру Архіпавіча знайшоў ён у сталовай за самаварам. Міравы бяз сурдугу і без камізэлькі, з расшпіленаю на грудзях кашуляю стаяў ля стала і, трымаючы ў абедзьвюх руках імбрычак, наліваў сабе ў шклянку цёмную, як кава, гарбату; убачыўшы госьця, ён хутка прысунуў да сябе другую шклянку і, ня вітаючыся, спытаўся:

— Вам з цукрам ці бяз цукру?

Некалі, вельмі даўно, міравы судзьдзя служыў у кавалерыі; цяпер ён ужо за сваю шматгадовую службу па выбарах быў у чыне сапраўднага стацкага, але ўсё яшчэ ня кідаў ні свайго вайсковага мундзіру, ні вайсковых звычак. У яго былі доўгія паліцмэйстраўскія вусы, нагавіцы з кантамі, і ўсе яе з ўчынкi і словы былі

прасякнуты вайсковай грацыяй. Гаварыў ён, трохі адкінуўшы назад галаву і перасыпваючы размову сакавітым генэральскім «мнэээ...», паціскаў плячыма, а яго вочы жвава бегалі; вітаючыся ці даючы закурыць, шоргаў падэшвамі і ідучы гэтак асьцярожна і квола зьвінеў шпорамі, як-бы кожны гук шпораў рабіў яму вялікі боль. Пасадзіўшы доктара за гарбату, ён пагладзіў сябе па шырокіх грудзях і па жываце, моцна ўздыхнуў і сказаў:

— Н-так-с... Можа, часам, хочаце мнэээ... гарэлку выпіць і закусіць? Мнэ-э?

— Не, дзякуй, я не галодны.

Абодвы адчувалі, што ім не абыйсьціся без гаворкі пра бальнічны скандал, і абодвым было ніякавата. Доктар маўчаў. Міравы грацыёзным махам рукі злавіў камара, што ўкусіў яго за грудзі, уважліва абгледзіў яго з усіх бакоў і выпусьціў, потым цяжка ўздыхнуў, узяняў вочы на доктара і павольна запытаўся:

— Паслухайце, чаму вы яго не прагоніце?

Доктар пачуў у яго голасе спачувальную нотку; яму раптам зрабілася шкода сябе, і ён адчуў утому і разбітасьць ад ператрусак, перажытых за апошні тыдзень.

З такім выглядам, як-бы цярплівасьць яго нарэшце далася, ён устаў з-за стала і, нэрвова зморшчыўшыся, паціскаючы плячыма, сказаў:

— Прагнаць! Як вы ўсе разважаеце, дальбог... Дзіўна проста, як вы ўсе разважаеце! Ды хіба-ж я магу яго прагнаць? Вы тут сядзіце і думаеце, што ў сваёй бальніцы я гаспадар і раблю ўсё, што хачу! Дзіўна проста, як вы ўсе разважаеце! Хіба-ж я магу

прагнаць фэльчара, калі ягоная цётка служыць за няньку ў Льва Трахімавіча і калі Льву Трахімавічу патрэбны гэтакія паклёпшчыкі і лёкаі, як гэты Захаравіч? Што я магу зрабіць, калі земства мае нас, лактароў, за нішто, калі яно на кожным кроку кідае нам пад ногі паленьня? Чорт іх падзяры, я не хачу служыць, от і ўсё! Не хачу!

— Ну, ну, ну... Вы, душа мая, надаіце ўжо лішнія значэньне, так сказаць...

— Маршалак што-сілы пнецца давесьці, што ўсе мы нігілістыя, шпігуе і абыходзіцца з намі, як з сваімі пісцамі. Якое ён мае права прыяжджаць, як мяне няма, у бальніцу і дапытваць там сядзелак і хворых? Хіба гэта не абразы? А гэты наш блазан Сымон Аляксеевіч, што сам арэ і ня верыць у мэдыцыну, бо здаровы і сыты, як бугай, уголас і ў вочы заве нас дармаедамі і ўпікае кавалкам хлеба! Ды чорт яго бяры! Я працую ад цямна да цямна, адпачынку ня ведаю, я тут патрэбнейшы за ўсіх гэтых блазнаў, сьвятых, рэформатараў і ўсякіх клёвунаў. Я палажыў на працы здароўе, а мяне замест падзякі ўпікаюць за кавалак хлеба! Шчыра вам удзячны! І кожны думае, што ён мае права садзіць свой нос не ў сваю справу, вучыць, контроляваць! Гэта ваш член управы Камчацкі на земскім сходзе зрабіў дактаром вымову за тое, што ў гэтым расходзіцца шмат ёдзістага калія і рэкомэндаваў нам быць асьцярожнымі, ужываючы какаін! Што ён разумее, я вас пытаю? Што яму да таго? Чаму ён ня вучыць вас судзіць?

— Але... але ён-жа хам, душа мая, халуў... На яго нельга браць увагі...

— Хам, халуў, але-ж вы выбралі гэтага сьвістуна ў члены і дазваляеце яму ўсюды ўтыкаць свой нос! Вы от усьміхаецеся! Па-вашаму ўсё гэта дробязі, глупства, але зразумейце-ж, што гэтых дробязяў так шмат, што з іх склалася ўсё жыцьцё, як з пясчынак гара! Я болей не магу! Сілы не стае, Аляксандра Архінавіч! Яшчэ трохі і, запэўняю вас, я ня толькі біць па пьцках, але страляць у людзей буду. Зразумейце, што ў мяне не драты, а нэрвы. Я гэткі-ж чалавек, як і вы...

Доктаравы вочы наліліся слязьмі і голас задрыжаў; ён зьвярнуўся і пачаў глядзець у акно. Зрабілася ціха.

— Н-так-с, паважаны...—прамарматаў міравы задумаўшыся.—З другога-ж боку, калі абмеркаваць стала, дык... (міравы злавіў камара і, добра прыплюшчыўшы вочы, агледзіў яго з усіх бакоў, прыціснуў і кінуў у паласкальніцу)... дык, бачыце, і выганяць яго няма рацыі. Выганіце, а на яго месца сядзе іншы гэткі-ж, ды яшчэ, можа стацца, і горшы. Зьменіце вы сто чалавек, а добрага ня знойдзеце... Усе падлюгі (міравы паглядзіў сябе пад пахамі і паволі закурыў папяросу). З гэтым горам трэба пагаджацца. Я павінен вам сказаць, што-о цяперашнім часам сумленных і цьвярозых працаўнікоў, па ком вы можаце быць сьмелымі, можна знайсці ўсяго ў інтэлігенцыі і мужыкоў, значыцца ў двух гэтых працілегласьцяў і толькі Вы, так сказаць, можаце знайсці найсумленнага доктара, адменнага пэдагога, найсумленнага аратага ці каваля, але сярэднія людзі, значыцца, калі так сказаць, лю-

дзі, што вышлі з народу і не дайшлі да інтэлігенцыі, ёсьць элемэнт ненадзейны. Таму надта цяжка знайсці сумленнага і цвярозага фэльчара, пісара, прыказчыка і іншае. Надзвычайна цяжка! Я служу-с у юстыцыі з часу цара Гароха і за ўвесь час свае працы ня меў яшчэ ні разу сумленнага і цвярозага пісара, хоць і прагнаў іх на сваім вяку лічыць—не пералічыць колькі. Народ бяз жаднай моральнай дысцыпліны. Ня кажучы ўжо пра-а-а прынцыпы, так сказаць...

«Навошта ён гэта гаворыць?—падумаў доктар.— Ня тое мы з ім гаворым, што трэба».

— От ня так даўно, усяго ў тую пятніцу,—усё гаварыў міравы,—мой Дзюжынскі ўчыніў гэткую, можаце сабе ўявіць, штуку. Склікаў ён да сябе ўвечары нейкіх там п'янюг, чорт іх ведае, хто яны такія, і цялюткую ноч піў з імі ў камеры. Як вам гэта спадабаецца? Я нічога ня маю супроць таго, што ён п'е. Чорт цябе бяры, пі, але навошта пушчаць у камеру невядомых людзей. Бо, падумаўце самі, украсьці з спраў які-небудзь дакумант, вэксаль і іншае—адзін момант. І што-ж вы думаеце? Пасьля гэтае оргі¹⁾ я павінен быў дні два праглядаць усе справы, ці ня страцілася што... Ну што-ж вы зробіце з паганцам? Прагнаць? Добра-с... А чым вы забясьпечыце, што іншы ня будзе горш?

— Ды і як яго прагоніш?—сказаў доктар.—Прагнаць чалавека лёгка—гэта толькі гаварыць... Як я праганю і адбяру ў яго кавалак хлеба, калі ведаю,

¹⁾ Оргія—тут у сэнсе—п'янства, гульба.

што ён з сям'ёю, галодны? Куды ён дзенецца з сваёю сям'ёю?

«Чорт ведае што, ня тое я кажу!» падумаў ён, і яму здалося дзіўным, што ён ніяк ня можа ўмацавацца на якой-небудзь аднэй, сталай думцы, ці на якім-небудзь адным пачуцьці. «Гэта таму, што я ня глыбокі і ня ўмею думаць»,—падумаў ён.

— Сярэдні чалавек, як вы назвалі, ненадзейны,—казаў ён болей.—Мы яго гонім, лаем, б'ём па фізіяноміі, але ўрэшце трэба-ж зразумець і яго становішча. Ён ні мужык, ні пан, ні рыба, ні мяса; мінулае яго горкае, у сучасным у яго толькі 25 рублёў у месяц, галодная сям'я і падначальнасьць, у будучыне тыя самыя 25 рублёў і залежнае становішча, хоць праслужыць ён сто гадоў. У яго няма ні адукацыі, ні ўласнасьці; чытаць і хадзіць у царкву яму няма калі, нас ён ня чуе, бо мы не падпушчаем яго да сябе блізка. Гэтак і жыве дзень-у-дзень да самае сьмерці без надзей на лепшае, палуднуючы збольшага, баючыся, што от-от яго прагоняць з службовае кватэры, ня ведаючы, куды прыткнуць сваіх дзяцей. Ну, як тут, скажэце, ня п'янстваваць? Адкуль тут возьмуцца прыцыпы!

«Мы, здаецца, ужо соцыяльныя пытаньні разьвязваем,—падумаў ён.—І як няскладна, божа! Дый навошта ўсё гэта?»

Пачуліся званкі. Нехта ўзьехаў на двор і пад'ехаў спачатку да камеры, потым да ганку вялікага дому.

— Сам прыехаў,—казаў міравы, паглядзеўшы ў вакно.—Ну, будзе вам на гарэхі!

— А вы, калі ласка, пусьцеце мяне хутчэй...—
папрасіў доктар. — Калі можна, дык разгледзьце
маю справу без чаргі. Дальбог, няма часу.

— Добра, добра... толькі я яшчэ ня ведаю, ба-
цюхна, ці падсудна мне гэта справа. Дачыненні-ж у
вас з фэльчарам, так сказаць, службовыя, і да таго-ж
вы змазалі яго пры выкананні службовых абавяз-
каў. Аднак, ня ведаю добра. Папытаемся зараз у
Льва Трахімавіча.

Пачуліся хуткія крокі і цяжкае дыханьне, і ў дзвя-
рах зьявіўся Леў Трахімавіч, старшыня, сівы і лысы,
з доўгаю барадою і чырвонымі павекамі.

— Маё шанаваньне...— сказаў ён, задыхаючыся.—
Уф, бацюхна! Закамандуй, судзьдзя, падаць мне
квасу! Сьмерць мая...

Ён сеў у крэсла, але зараз-жа хутка ўскочыў, пад-
бег да доктара і, сурова вылупіўшы на яго вочы, за-
гаварыў пісклівым тэнарам:

— Надта і надзвычайна ўдзячны вам, Рыгор Іва-
навіч! Дагадзілі, дзякуй вам! Паміраць буду—не
забуду я! Так сябры ня робяць! Як хочаце, а гэта
нават нядобрасумленна з вашага боку! Чаму вы мяне
не паведамілі? Што я вам? Хто? Ворак ці старонні
чалавек? Ворак я вам? Хіба я вам калі што якое
адмовіў? Га?

Вылупіўшы вочы і трапечучы пальцамі, старшыня
напіўся квасу, хутка абцёр губы ды казаў:

— Надта, надта вам удзячны! Чаму-ж вы мяне не
паведамілі? Каб вы мелі да мяне пачуцьці, прыехалі-б
да мяне і па-сяброўску:—«Галубок, Леў Трахімавіч,

так і так, от... Гэткая гісторыя і іншае...» Я-б вам у адзін момант усё ўладзіў і ня трэба было-б гэтага скандалу... Той дурань, быццам блёкату аб'еўся, валочыцца па павеце, паклёпы робіць ды пляткарыць з бабамі, а вы, сорам сказаць, прабачайце за выраз, надумаліся рабіць чорт ведае што, прымусілі таго дурня падаць на суд. Сорам, чысты сорам! Усе мяне пытаюць, у чым справа, як і што, а я, старшыня, і нічога ня ведаю, што ў вас робіцца. У вас да мяне і патрэбы няма! Надта, надта вам удзячны, Рыгор Іванавіч!

Старшыня пакланіўся так нізка, што нават увесь пачырванеў, потым падышоў да акна і гукнуў:

— Жыгалаў, пакліч сюды Міхася Захаравіча! Скажы, каб зараз-жа сюды ішоў. Ня добра-с!—сказаў ён, адыходзячы ад акна.—Нават жонка мая пакрыўдзілася, а ўжо як, здаецца, спрыяе вам. Вельмі ўжо вы, панове, мудрагеліце! Усё пніцёся, як-бы гэта разумна ды паводле прынцыпаў, ды з усякімі выкрутасамі, а выходзіць у вас толькі адно: цень кідаецца...

— Вы пнецеся ўсё як-бы гэта не разумна, а ў вас-жа што выходзіць?—спытаў доктар.

— Што ў нас выходзіць? А тое выходзіць, што каб я зараз сюды ня прыехаў, дык вы-б і сябе аса-рамацілі, і нас... Шчасьце ваша, што я прыехаў!

Увайшоў фэльчар і спыніўся ля парогу. Старшыня стаў да яго бокам, засунуў рукі ў кішэні, адкашляўся і сказаў:

— Прасі цяпер у доктара прабачэння!

Доктар пачырванеў і выбег у другі пакой.

— Вось бачыш, доктар ня хоча слухаць твайго прабачэньня!—казаў старшыня.—Ён хоча, каб ты не на словах, а на справе паказаў, што пакаяўся. Даеш слова, што ад сёнешняга дня будзеш слухаць і жыць цэвярозым жыцьцём?

— Даю...—хмурна прабасіў фэльчар.

— Глядзі-ж! Крыў цябе божа! У мяне ў адзін момант паляціш з працы! Калі што здарыцца, не прасі літасьці... Ну, ідзі дамоў...

Фэльчару, што ўжо быў зьмірыўся з сваім няшчасьцем, гэтакі паварот справы быў шчасліваю неспадзяванкаю. Ён нават паблажнеў ад радасьці. Нешта ён хацеў сказаць і выцягнуў быў нават уперад руку, але нічога не сказаў, а недарэчна ўсьміхнуўся і вышаў.

— От і ўсё!—казаў старшыня.—І суду ніякага ня трэба.

Ён лёгка ўздыхнуў і з гэтакім выглядам, як толькі што зрабіў вельмі цяжкую і вялікую справу, абгледзіў самавар і шклянкі, пацёр рукі ды сказаў:

— Шчасьлівы міратворцы... Налі мне, Алеська, шкляначку. А ўрэшце, загадай спачатку даць чаго-небудзь закусіць... Ну, і гарэлачкі...

— Панове, гэта немагчыма!—адказаў доктар, уваходзячы ў сталовую, усё яшчэ чырвоны і ломячы рукі.—Гэта... Гэта комэдыя! Гэта брыдка! Я не магу! Лепш дваццаць разоў судзіцца, як разьвязаць пытаньні так водэвідна. Не, я не магу!

— Што-ж вам трэба?—асыкнуўся на яго старшыня.—Прагнаць? Калі ласка, я праганю...

— Не, не прагнаць... Я ня ведаю, чаго мне трэба, але так, панове, ставіцца да жыцця... ах, божа мой! Гэта пакута!

Доктар нэрвова заварушыўся і пачаў шукаць свой капялюш і, не знайшоўшы яго, зняможана спусьціўся на крэсла.

— Брыдка!—паўтарыў ён.

— Душа мая,—зашаптаў судзьдзя,—трохі я вас не разумею, так сказаць... Бо вы-ж вінаваты ў гэтым інцыдэнце! Марскаць па фізыяноміі ў канцы дзевятнаццацістага стагодзьдзя гэта, нейкім чынам, як хочаце, не тае... Ён паганец, але-е-е, згадзецца, і вы зрабілі неасьцярожна...

— Вядома!—згадзіўся старшыня.

Падалі гарэлку і закускі. На разьвітаньне доктар машынальна выпіў чарку і закусіў радзіскаю. Калі ён зварачаўся дадому ў бальніцу, думкі яго завалакаліся туманом, як трава ў восенскую раніцу.

«Ніяўжо,—думаў ён,—у апошні тыдзень было так шмат прапакутавана, перадумана і сказана толькі на тое, каб усё скончылася так бязглузда і брыдка! Як недарэчна! Як недарэчна!»

Яму было сорам, што ў сваё асабовае пытаньне ён умяшаў староньніх людзей, сорам за словы, што ён казаў гэтым людзям, за гарэлку, што ён выпіў паводле прывычкі піць і жыць марна, сорам за свой някемкі, няглыбокi, розум... Вярнуўшыся ў бальніцу, ён

з'араз-жа ўзяўся за абыход палат. Фэльчар хадзіў ля яго, ступаючы мякка, як кот, і мякка адказваў на пытаньні... І фэльчар, і русалка, і сядзелкі рабілі выгляд, што нічога ня здарылася і што ўсё было добра. І сам доктар як мага стараўся здавацца спакойным. Ён загадваў, злаваў, жартаваў з хворымі, а ў мазгох ў яго варушылася:

— Недарэчна, недарэчна, недарэчна...

УЛАДЗІК

Аднае летняй нядзелі, гадзіне а пятай увечары, Уладзік, сямнаццацігадовы юнак, няпрыгожы, хваравіты і нясьмелы, сядзеў у альтанцы на дачы ў Шуміхіных і сумаваў. Яго невясёлыя думкі цяклі ў трох кірунках. Па-першае, на заўтра, у панядзелак, ён павінен быў трымаць экзамін па матэматыцы; ён ведаў, што калі заўтра яму не пашанцуе развязаць матэматычную задачу, дык яго выключаць, бо сядзеў ён у шостаі клясе два гады і меў гадавую адзнаку па альгебры $2\frac{3}{4}$. Па-другое, яго дачаснае жыццё ў Шуміхіных, людзей багатых і з пратэнзіяй на арыстократызм, увесь час кранала яго ганарыстасць. Яму здавалася, што т-ме Шуміхіна і яе пляменьніцы глядзяць на яго і ягоную татапа як на бедных сваякоў і нахлебнікаў, што яны, не паважаюць татапа і сьмяюцца з яе. Аднаго разу ён незнарок падслухаў, як т-ме Шуміхіна казала на тэрасе сваёй стрыечнай сястры Ганьне Тодараўне, што яго татапа усё яшчэ маладзіцца і надае сабе прыгожасці, што яна ніколі ня плоціць пройгрышу і мае прыхільнасць да чужых чаравікаў і да чужога тытуну. Штодзень Уладзік упрашваў татапа ня ездзіць да Шуміхіных,

апісваў ёй, якую абразную ролю грае яна ў гэтых панкоў, пераконваў, грубіяніў, але тая, лёгкадумная, расьпешчаная, пражыўшы на сваім вяку дзеве маёмасьці—сваю і мужаву, заўсёды імкнучыся да вышэйшае грамады, не разумела яго, і Ўладзік разы два на тыдзень мусіў праводзіць яе на ненавідную дачу. Па-трэцяе, юнак ніяк ня мог пазбавіцца дзіўнага няпрыемнага пачуцьця, што было ў яго зусім новае... Яму здавалася, што ён закахаўся ў стрыечную сястру і гасьціцу Шуміхінай, Ганну Тодараўну. Гэта была рухавая, галосная і сьмяшлівая паненка, гадоў трыццаці, здаровая, моцная, ружовая, з круглымі плячыма, з круглым тлустым падбародкам і заўсёды з усьмешкаю на тонкіх губах. Яна была няпрыгожая і немаладая—Уладзік добра ведаў гэта, але чамусьці ён ня мог ня думаць пра яе, не глядзець на яе, калі яна, гуляючы ў крокет, паціскала сваймі круглымі плячукамі і паціскала гладкімі плячыма ці пасля доўгага сьмеху і беганіны па ўсходцах кідалася ў крэсла і, заплюшчыўшы вочы, цяжка дыхаючы, рабіла выгляд, што яе грудзям цесна і душна. Яна была замужам. Яе муж, солідны архітэктар, раз на тыдзень прыяжджаў на дачу, добра высыпаўся і варочаўся назад у горад. Дзіўнае пачуцьцё пачалося ў Ўладзіка з таго, што ён бяз прычыны ўзлаваўся на гэтага дойдліда і радаваўся ўсякі раз, як той выяжджаў у горад.

Цяпер, седзячы ў альтанцы і думаючы пра заўтрашні экзамін і пратапан, што з яе ўсе сьмяюцца, ён адчуваў моцнае жаданьне бачыць Ганьку (так

Шуміхіны звалі Ганну Тодараўну), чуць яе сьмех, шастаньне яе строяў... Гэтае жаданьне ня было падобна да таго чыстага, романтичнага каханьня, што было яму знаёма з романаў і пра якое ён марыў што-вечар, кладучыся спаць; яно было дзіўнае, незразумелае; ён сароміўся яго і баяўся, як нечага вельмі нядобрага і нячыстага, пра што цяжка прызнавацца нават сабе самому.

— Гэта не каханьне,—казаў ён сабе.—У трыццацігадовых і замужніх нельга закахацца... Гэта проста маленькая інтрыжка... Але, інтрыжка...

Думаючы пра інтрыжку, ён прыгадваў сваю непераможную нясьмеласьць, недахват вусоў, рабаціньне, вузкія вочы, уяўляў сябе поруч з Гануляю—і гэтая пара здавалася яму немагчымаю; тады сьпяшаўся ён уявіць сябе прыгожым, сьмелым, дасьціпным, апранутым паводле самага апошняга фасону...

У самы росквіт крозаў, калі ён, згорбіўшыся і пазіраючы ў зямлю, сядзеў у цёмным куточку альтанкі, пачуліся лёгкія крокі. Нехта, не сьпяшаючыся, ішоў прысадамі. Хутка крокі заціхлі, і ля ўваходу мільгнула нешта белае.

— Ёсьць тут хто-небудзь? — спытаў жаночы голас.

Уладзік пазнаў гэты голас і, спалохаўшыся, падняў галаву.

— Хто тут? пыталася Гануля, уваходзячы ў альтанку.—Ах, гэта вы, Уладзік? Што вы тут робіце? Думаеце? І як гэта можна ўсё думаць, думаць, думаць... Гэтак можна звар'яцець!

Уладзік выпрастаўся і зьбянтэжана паглядзеў на Ганулю. Яна толькі што вярнулася з купальні. На яе плячох віселі прасьцірадла і калматы ручнік, і з-пад белае шаўковае хусткі на галаве відаць былі мокрыя валасы, што прыліплі к ілбу. Ад яе ішоў вільготны пах купальні і міндальнага мыла. Ад шпаркае хады яна задыхалася. Верхні гузік яе кафтана быў расшпілены, так што юнак бачыў і шыю і грудзі.

— Што-ж вы маўчыце?—спыталася Гануля, аглядаючы Уладзіка.—Недалікатна маўчаць, калі з вамі гаворыць дама. Якая вы, аднак, нэрпа, Уладзік! Вы ўсё сядзіце, маўчыце, думаеце, як філёзоф, які. У вас зусім няма жыцьця і агню... Агідны вы, сапраўды... У вашы гады трэба жыць, скакаць, балабосьціць, заляцацца да жанчын, кахацца.

Уладзік глядзеў на прасьцірадла, што падтрымоўвала белая пухкая рука, і думаў...

— Маўчыць!—дзівілася Гануля.—Гэта нават дзіўна... Паслухайце, будзьце мужчынам! Ну, хоць усміхнецеся! Фуй, агідны філёзоф! — засьмяялася яна.—А ведаеце, Уладзік, чаму вы гэтка нэрпа? Таму, што не заляцаецеся да жанчын. Чаму вы не заляцаецеся? Праўда, тут дзяўчат няма, але нішто-ж вам не перашкаджае заляцацца да дам. Чаму вы, прыкладам, да мяне не заляцаецеся?

Уладзік слухаў і ў цяжкім, напружаным раздум'і чухаў сабе скронь.

— Маўчаць і любяць адзіноту толькі вельмі гардыя людзі,—гаварыла Гануля, адцягваючы яго

руку ад скроні.—Вы гарды, Уладзік. Чаму вы глядзіце з-пад ілба? Будзьце ласкавы глядзець проста ў твар. Але-ж і нэрпа!

Уладзік наважыўся загаварыць. Хочучы ўсьміхнуцца, ён паварушыў ісподняю губою, заморгаў вачыма ды зноў пацягнуў руку да скроні.

— Я... я кахаю вас!—прагаварыў ён.

Гануля здзіўлёна ўзняла бровы і засьмяялася.

— Што я чую?!—заспявала яна, як сьпяваюць оперныя сьпявакі, калі чуюць што страшэннае.—Як? Што вы сказалі? Паўтарэце...

— Я... я кахаю вас!—паўтарыў Уладзік.

І ўжо бяз жаднага ўдзелу свае волі, нічога не разумеючы і ня цямячы, ён зрабіў паўкрока да Ганулі і ўзяў яе за руку ніжэй локця. У ваччу яго цёмна зрабілася і выступілі сьлёзы, увесь сьвет зрабіўся адным вялікім, калматым ручніком, а ад яго пахла купальняю.

— Спрытна, спрытна!—пачуў ён вясёлы сьмех.— Што-ж вы маўчыце! Ну?

Убачыўшы, што яму не перашкаджаюць трымаць руку, Уладзік зірнуў на вясёлы Ганулін твар і ня зграбна ўзяў яе абедзьвюма рукамі за стан так, што пальцы абедзьвюх яго рук сышліся ў яе на плячах. Ён трымаўся абедзьвюма рукамі за яе стан, але яна, закінуўшы на патыліцу рукі і паказваючы ямачкі на локцях, папраўляла пад хусткаю прычоску і гаварыла спакойным голасам:

— Трэба, Уладзік, быць спрытным, ветлівым, далікатным, а такім можна зрабіцца пад уплывам толькі

жаночае грамады. Аднак які ў вас нядобры... злосны твар. Трэба гаварыць, сьмяяцца... Але, Уладзік, ня будзьце букаю, вы малады і ўправіцеся яшчэ нафілёзофствавацца. Ну, пусьцеце мяне, я пайду. Пусьцеце-ж!..

— Яна лёгка вызваліла свой стан і, нешта напываючы, вышла з альтанкі. Уладзік застаўся адзін. Ён прыгладзіў свае валасы, усьміхнуўся і разы тры прайшоўся ад кута да кута, потым сеў на лаўку і ўсьміхнуўся яшчэ раз. Яму было надзвычайна сорамна, так што ён нават здзіўляўся, што чалавечы сорам можа дасягнуць гэткай вострыні і сілы. Ад сораму ён усьміхаўся, шаптаў нейкія словы бяз усякай сувязі і рабіў гэсты.

Яму было сорам, што з ім толькі што абыйшліся, як з хлопчыкам, сорам за сваю нясьмеласьць, а сама больш за тое, што ён адважыўся ўзяць прыстойную замужнюю жанчыну за стан, хоць ні ўзросгам, ні сваймі знадворнымі якасьцямі, ні грамадзкім становішчам ён, як яму здавалася, ня меў на гэта ніякага права.

Ён ускочыў, вышаў з альтанкі і, не аглядаючыся, пайшоў у глыб саду што далей ад дому.

«Ах, хутчэй-бы зьехаць адгэтуль!—думаў ён, хапаючы сябе за галаву.—Божа, хутчэй-бы!»

Цягнік, што на ім павінен быў ехаць Уладзік з татам, адыходзіў у восем гадзін сорак хвілін. Заставалася да адыходу цягніка каля трох гадзін, але ён з прыемнасьцю пайшоў-бы на станцыю цяпер-жа, не чакаючы татам.

А восьмай гадзіне ён падыходзіў да дому. Уся яго фігура выяўляла рашучасьць: што будзе, тое будзе! Ён наважыў увайсці сьмела, глядзець проста, гаварыць моцна, не зважаючы ні на вошта.

Ён прайшоў тэрасу, вялікую салю, гасьцінны пайкой і спыніўся ў ім, каб адсапнуць. Адтуль чуваць было, як у суседняй сталовай пілі гарбату. М-те Шуміхіна, татапі Гануля пра нешта гаварылі і сьмяяліся.

Уладзік прыслухаўся.

— Запэўняю вас!—гаварыла Гануля.—Я сваім вачам ня верыла! Калі ён пачаў прызнавацца мне пра каханьне і, нават, уявецце, узяў мяне за стан, я не пазнала яго. І ведаецце, у яго ёсьць манэра! Калі ён сказаў, што кахае мяне, дык у твары ў яго было нешта зьвярынае, як у чаркеса.

— Няўжо!—ахнула татапі, зайшоўшыся з доўгага сьмеху.—Няўжо! Як ён нагадвае мне свайго бацьку!..

Уладзік пабег назад і выскачыў на вольнае паветра.

«І як яны могуць моцна гаварыць пра гэта!—пакутваў ён, спляснуўшы рукамі і жахліва пазіраючы на неба.—Гавораць моцна, спакойна... І татапі сьмяялася... татапі! Божа мой, на-што ты даў мне гэткую матку? Нашто?»

Але ісьці ў дом трэба было што-б там ні было. Ён разы тры прайшоўся ў прысадах, трохі супакоіўся і ўвайшоў у дом.

— Што-ж вы ня приходзіце ў пору гарбату піць?—сурова спыталася м-те Шуміхіна.

— Даруйце... мне пара ехаць,—замарматаў ён, ня ўздымаючы вачэй.—Матап, ужо восем гадзін!

Едзь сам, мой любы,—казала млосна матап,— я застаюся начаваць у Лілі. Бывай, мой сябра... Дай я цябе перажагнаю...

Яна перажагнала сына і сказала па-французску, зьвяртаючыся да Ганулі:

— Ён трохі падобны да Лермантава ¹⁾... Ці праўда? Сяк так разьвітаўшыся і ня зірнуўшы ні на чый твар, Уладзік вышаў з сталовай. Праз дзесяць хвілін ён ужо ішоў па дарозе на станцыю і быў рад гэтаму. Цяпер ужо яму ня было ні страшна, ні сорамна, дыхалася лёгка і вольна.

За паўварсты ад станцыі ён сеў на камень ля дарогі і пачаў глядзець на сонца, што больш за палавіну было схавалася за наспу. На станцыі ўжо дзе-ні-дзе загарэліся агні, замільгаў адзін цьмяны, зялёны агоньчык, але цягніка яшчэ ня было відаць. Уладзіку прыемна было сядзець, не варушыцца і прыслухоўвацца да таго, як пакрысе надыходзіў вечар. Змрок альтанкі, крокі, пах купальні, сьмех і стан—усё гэта надзвычайна яскрава аднавілася ў яго ўяўленьні і ўсё гэта ўжо ня было такое страшное і значнае, як раней...

«Глупства... Яна не прыняла рукі і сьмяялася, калі я яе трымаў за стан,—думаў ён,—значыцца, ёй гэта падабалася. Каб ёй гэта было агідна, дык яна разлававалася-б...»

¹⁾ М. Ю. Лермантаў (1814-1841) — славуты расійскі поэта.

І цяпер Уладзіку зрабілася крыўдна, што там у альтачцы ў яго не ставала сьмеласьці. Яму зрабілася шкода, што ён так па-дурному ад'яжджае і ўжо ён быў упэўнены, што каб той выпадак паўтарыўся, дык ён быў-бы больш сьмелы і прасьцей глядзеў-бы на рэчы.

А выпадку паўтарыцца ня цяжка. У Шуміхіных пасья вячэры доўга спацыруюць. Калі Ўладзік пойдзе спацыраваць з Гануляю па цёмным садзе, дык—вось і выпадак!

Вярнуся,—думаў ён,—а паеду заўтра на раняшнім цягніку... Скажу, што спазьніўся на цягнік?

І ён вярнуўся... М-ме Шуміхіна, тата, Гануля і адна з пляменьніц сядзелі на тэрасе і гулялі ў вінт. Калі Ўладзік салгаў ім, што спазьніўся на цягнік, яны ўстурбаваліся, каб ён заўтра не спазьніўся на экзамін, і параілі яму ўстаць раней. Увесь час, пакуль яны гулялі ў карты, ён сядзеў збоку, ласа аглядаючы Ганулю, і чакаў... У яго галаве ўжо быў падрыхтаваны плян: ён падыйдзе папацёмку да Ганулі, возьме яе за рукі, потым абдыме; казаць нічога ня трэба, бо абайм усё будзе зразумела без размоў.

Але па вячэры дамы не пайшлі спацыраваць у сад і ўсё гулялі ў карты. Гулялі яны да гадзіны і потым разышліся спаць.

«Як гэта ўсё недарэчна!—злаваў Уладзік, кладучыся спаць.—Але дармо, пачакаю заўтрашняга дня... Заўтра зноў у альтанцы. Дармо...»

Ён не стараўся заснуць, а сядзеў у ложку, ашчарэпіўшы рукамі калені, і думаў. Думка пра экзамін яму была агідна. Ён пагадзіўся ўжо з тым, што яго выключачь і знайшоў, што ў гэтым выключэньні няма нічога жахлівага. Наадварот, усё вельмі добра, нават вельмі. Заўтра ён будзе вольны, як птушка, будзе насіць цывільную вопратку, будзе курыць не хаваючыся, езьдзіць сюды і заляцацца да Ганулі, калі хоча; і ўжо ня будзе гімназістым, а «маладым чалавекам». А іншае, што завецца кар'ераю і будучнасьцю, так проста: Уладзік астанецца дабраахвотнікам у войска, у тэлеграфістыя, нарэшце ў аптэку, дзе дойдзе да провізара... Ці мала пасад? Прайшла гадзіна-дзьве, а ён усё сядзеў ды думаў...

А трэцяй гадзіне, калі ўжо разьвіднявала, дзьверы асьцярожна рыпнулі і ў пакой увайшла пэтан.

— Ты ня сьпіш?—спытала яна, пазяхаючы.—Сьпі, сьпі, я на хвілінку... Я толькі вазьму каплі.

— На што вам?

— У беднае Лілі зноў курчы. Сьпі, дзіця маё, у цябе заўтра экзамін...

Яна выняла з шуфляды бутэчку з нечым, прачытала сыгнатурку¹⁾ і вышла!

— Марыля Лявонаўна, гэта ня тыя каплі!—пачуў праз хвіліну ўладзік жаночы голас.—Гэта лантуш, а Ліля просіць морфіну. Ваш сын сьпіць? Папрасеце яго, каб ён знайшоў.

¹⁾ Сыгнатурка азначае назву лякарства па частках, якія ў яго ўваходзяць.

Гэта быў голас Ганулі. Уладзіку холад па целе пайшоў... Ён хутка нацягнуў нагавіцы, накінуў на плечы шынэль і пайшоў да дзвярэй.

— Разумеце? Морфін!—тлумачыла шэпатам Гануля.—Там павінна быць напісана па-лацінску. Пабудзеце ўладзіка, ён знойдзе...

Матап адчыніла дзверы, і ўладзік убачыў Ганулю. Яна была ў тым самым кафтане, што і хадзіла купацца. Валасы яе былі ня прычэсаны, рассыпаны па плячах, твар заспаны, смуглявы папацёмку.

— От Уладзік ня сьпіць...—сказала яна.—Уладзік, пашукайце, даражэнькі, у шафе морфіну! Пакута з гэтая Лілі! Заўсёды ў яе што-небудзь.

Матап нешта прамарматала і пайшла.

— Шукайце-ж,—сказала Гануля.—Чаго стаіце?

Уладзік пайшоў да шафы, стаў на каленкі і пачаў перабіраць бутэлечкі і каробачкі з лякарствамі. Рукі ў яго калаціліся, а ў грудзях і ў жываце было гэткае адчуваньне, нібы па ўсім яго нутры бегалі халодныя хвалі. Ад паху этару, карбоўкі і ўсякай травы, за што ён бяз жаднае патрэбы хапаўся дрыжачымі рукамі і што рассыпаліся ад гэтага, яму было душна і круцілася галава.

«Здаецца, татап пайшла,—думаў ён.—Гэта добра... добра...»

— Хутка-ж?—спыталася працяжна Гануля.

— Зараз... От гэта, здаецца, морфін...—сказаў Уладзік, прачытаўшы на адной сыгнатурцы слова morph...“ Калі ласка!

Гануля стаяла ў дзвярах так, што адна нага яе была ў калідоры, а другая ў яго пакой. Яна папраўляла свае валасы, іх цяжка было паправіць—гэткія яны былі густыя і доўгія!—і бязуважліва глядзела на Ўладзіка. У прасторным кафтане, заспаная, з распущанымі валасамі, пры тым бедным сьвятле, што ішло ў пакой ад белага, яшчэ не асьвечанага сонцам неба, яна здалася Ўладзіку чароўнаю і пекнаю... Зачарованы, калоцячыся ўсім целам і з асалодаю прыгадваючы тое, як ён абнімаў гэтае цудоўнае цела ў альтанцы, ён падаў ёй каплі і сказаў:

— Якая вы...

— Што?

Яна ўвайшла ў пакой.

— Што?—спытала яна, усміхаючыся...

Ён маўчаў і глядзеў на яе, потым, як тады ў альтанцы, узяў за руку... А яна глядзела на яго, усміхалася і чакала: што будзе далей?

— Я вас кахаю...—прашаптаў ён.

Яна кінула ўсміхацца, падумала і сказала:

— Пачакайце, здаецца, нехта ідзе. Ох, ужо гэтыя мне гімназістыя!—гаварыла яна ўпаўголаса, ідучы да дзвярэй і пазіраючы ў калідор.—Не, нікога ня відаць...

І яна вярнулася...

Тады Ўладзіку здалося, што пакой, Гануля, сьвітаньне і ён сам—усё зьлілося ў адно адчуваньне вострага, нязвычайнага, нябывалага шчасьця, за што можна аддаць усё жыцьцё і пайсьці на вечную пакуту.

але мінула паўхвіліны, і ўсё гэта раптам знікла. Уладзік бачыў адзін толькі тоўсты, няпрыгожы твар, скажаны выразам гідлівасьці, і раптам адчуў агіду да таго, што адбылося.

— Але такі мне трэба ісьці—сказала Гануля, грэбліва аглядаючы Уладзіка.—Які няпрыгожы, мізэрны... фі, гадкае качаранё!

Якія цяпер Уладзіку здаваліся брыдкія яе доўгія валасы, прасторны кафтан, яе крокі, голас!..

«Гідкае качаранё...—думаў ён пасья таго, як яна пайшла.—Сапраўды я гідкі... Усё гідкае».

На дварэ ўжо ўсходзіла сонца, гучна сьпявалі птушкі, чуваць было, як праз сад ішоў садоўнік і як рыпела яго тачка... А трохі пачакаўшы пачулася рыканьне кароў і гукі пастуховае жалейкі. Сонечнае сьвятло і гукі гаварылі, што недзе на гэтым сьвеце ёсьць жыцьцё чыстае, прыгожае, поэтычнае. Але дзе яно? Пра яго ніколі не казалі Уладзіку ні татап, ні ўсе тыя людзі, што абкружалі яго.

Калі лёкай будзіў яго на ранічны цягнік, ён прыкінуўся, што сьпіць...

«Ну яго, усё к д'яблу!»—думаў ён.

Устаў ён з ложку а адзінаццатай гадзіне. Прычэсваючыся перад люстэркам і пазіраючы на свой няпрыгожы, бледны ад бяссоннае ночы твар, ён падумаў:

«Сапраўды... Гідкае качаранё».

Калі татап пабачыла яго і зжахнулася, што ён не на экзаміне, Уладзік сказаў:

— Я праспаў, татап... Але вы не клапацецеся, я паддам мэдычнае пасьведчаньне.

М-ме Шуміхіна і Гануля прачнуліся а першай гадзіне. Уладзік чуў, як, прачнуўшыся, м-ме Шуміхіна са звонам адчыніла ў сябе акно, як на яе грубы голас адказала Гануля раскоцістым сьмехам. Ён бачыў, як адчыніліся дзьверы і з гасьціннага пакою пацягнулася на сьнеданьне чарада пляменьніц і прыхлябалак (у ліку апошніх была татап), як замільгаў памыты, вясёлы твар Ганулі, а побач з яе тварам чорныя бровы і барада архітэктара—ён толькі што прыехаў.

Гануля была ў украінскім гарнітуры, што зусім ня ішоў ёй і рабіў яе нязграбнаю; архітэктар жартаваў брыдка і недарэчна; у катлетах, што падавалі на сьнеданьне, было замнога цыбулі—так здавалася Уладзіку. Яму таксама здавалася, што Гануля знарок голасна рагатала і паглядала ў ягоны бок, каб гэтым даць зразумець яму, што ўспаміны пра ноч ані ня турбуюць яе і што яна не заўважае прысутнасьці за сталом гідкага качараняці.

А чацьвертай гадзіне Уладзік ехаў з татап на станцыю. Дрэнные ўспаміны, бяссонная ноч, у наступным выключэньне з гімназіі, мукі сумленьня—усё гэта збуджала ў ім цяпер цяжкую, панурую злосьць. Ён глядзеў на худы профіль татап, на яе маленькі носік, на ватэрпруф¹⁾, што дала ёй у падарунак Гануля, і марматаў:

— Навошта вы пудрыцеся? Гэта няпрыстойна ў вашыя гады! Вы наводзіце на сябе прыгожасьць, ня пло-

¹⁾ Ватэрпруф—верхняя вопратка, паліто.

ціце прайгрышаў, курыце чужую табаку... агідна! Я вас не кахаю... не кахаю!..

Ён абражаў яе, а яна спалохана паводзіла сваймі вочкамі, пляскала ручкамі і шаптала з жахам:

— Што ты, мой дружа? Божа мой, фурман пачуе! Замаўчы, бо фурман пачуе! Яму ўсё чуваць!

— Не кахаю... не кахаю!—працягваў ён, задыхаючыся.—Вы распусная, бяздушная... Не насіце гэтага ватэрпруфа! Чуеце? А не, дык я парву яго на кавалкі...

— Апомніся, дзіця маё!—заплакала татапа.—Фурман пачуе!

— А дзе маемасьць майго бацькі? А дзе вашы грошы? Вы ўсё распасорылі! Мне ня сорам сваёй бядноты, але сорам, што ў мяне такая матка... Калі мае таварышы пытаюцца пра вас, я заўсёды чырванею.

На цягніку давялося ехаць да гораду дзьве станцыі. Увесь час Уладзік стаяў на пляцоўцы і дрыжэў усім целам. Яму не хацелася ўваходзіць у вагон, таму што там сядзела магка, якую ён ненавідзеў. Ненавідзеў ён самога сябе, кандуктароў, дым ад цягніка, холад, якім глумачыў свае дрыжкі... І чым цяжэй рабілася ў яго на душы, тым мацней ён адчуваў, што недзе на гэтым сьвеце, у нейкіх людзей ёсьць жыцьцё, чыстае, шляхетнае, цёплае, прыгожае, поўнае каханьня, пяшчоты, весялосьці, прыволья... Ён адчуваў гэта і сумаваў так моцна, што нават адзін пасажыр, уважліва паглядзеўшы яму ў твар, спытаўся:

— Напэўна ў вас зубы баляць?

У горадзе татап і Уладзік жылі ў Марылі Пятроўны, дамы-дваранкі, што наймала вялікую кватэру і ад сябе здавала яе кватарантам. Матап наймала два пакоі: у адным, з вокнамі, дзе стаяў яе ложка і віселі на сьценях дзьве карціны ў залатых рамах, жыла яна, а ў другім, побач, маленькім і цёмным, жыў Уладзік. Тут стаяла канапа, дзе ён спаў, і апрача гэтае канапы ня было ніякае іншае мэблі; увесь пакой быў заняты плеценымі кошыкамі з вопраткаю, каробкамі ад капялюшоў і розным сьмецьцем, што на невашта хавала татап. Лекцыі рыхтаваў Уладзік у матчыным пакоі ці ў «агульным», так называўся вялікі пакой, куды ўсе кватаранты сыходзіліся ў часе полудню і па вечарох.

Вярнуўшыся дахаты, ён лёг на канапу і накрыўся коўдраю, каб суняць дрыжыкі. Каробкі ад капялюшоў, пляцёнкі і сьмецьце напамнілі яму, што ў яго няма свайго пакою, няма прытулка, дзе-б ён мог схавацца ад татап, ад яе гасьцей і ад галасоў з «агульнага», што чуваць былі тут; ранец і кнігі, раскіданыя па куткох, напамнілі яму пра экзамін, дзе ён ня быў... Чамусьці зусім недарэчы ўбілася ў галаву Мэнтон¹⁾, дзе ён жыў са сваім нябожчыкам-бацькам, калі меў сем год, успомніўся яму Біарыц²⁾ і дзьве дзяўчынкі-ангелькі, з якімі ён бегаў па пяску... Захацелася аднабіць у памяці колер неба і акіяну, вышыню хваль і свой тагачасны настрой, але гэта не ўдалося яму; дзяўчынкі-ангелькі мільганулі перад ім, як жывыя, усё-ж іншае зьмяшалася, расплылося.

1) Мэнтон—горад у Францыі.

2) Біарыц—таксама.

«Не, тут холадна»,—падумаў Уладзік, устаў, апра-
нуў шынэль і пайшоў у «агульны».

У «агульным» пілі гарбату. Пры самавары сядзелі
трое: татап, настаўніца музыкі, старэнькая кабеціна
ў чарапахавым пэнснэ, і Аўгусьцін Міхайлавіч, стара-
ваты, вельмі тоўсты француз, што працаваў на парфу-
мэрнай фабрыцы.

— Я сёньня не палуднавала,—гаварыла татап,—
трэба было-б пакаёўку паслаць па хлеб.

— Дуняш!—крыкнуў француз.

Выявілася, што пакаёўку адаслала некуды гаспа-
дыня.

— О, гэта нічога ня значыць,—сказаў француз, шы-
рока ўсьміхаючыся.—Я зараз сам пайду па хлеб.
О, гэта нічога!

Ён паклаў сваю моцную, сьмярдзуючую цыгару на
відавоку, надзеў капялюш і вышаў. Пасьля гэтага
татап пачала апавядаць настаўніцы музыкі пра тое,
як яна гасьцявала ў Шуміхіных і як добра яе там
частавалі.

— Лілі Шуміхіна—гэта-ж мая сваячка...—казала
яна. Яе нябожчык муж, генэрал Шуміхін, прыходзіцца
стрыечным братам майму мужу. А сама яна ўроджаная
баронэса Кольб...

— Матап, гэта няпраўда!—сказаў нэрвова Ўла-
дзік.—Навошта хлусіць?

Ён вельмі добра ведаў, што татап кажа праўду;
у яе апавяданьні пра генэрала Шуміхіна і ўроджаную
баронэсу Кольб ня было ніводнага слова хлусьні, але

ўсё-ж ён адчуваў, што яна хлусіць, хлусьня адчувалася ў яе манеры гаварыць, у выглядзе твару, ува ўсім.

— Вы хлусіце!—паўтарыў Уладзік і стукнуў кулаком аб стол з такою сілаю, што задрыжэлі ўсе шклянкі і ў татап разьлілася гарбата.—Навошта вы апавядзеце пра генэралаў і баронэс? Усё гэта хлусьня!

Настаўніца музыкі зьбянтэжылася і пачала кашляць у хустку, з такім выглядам, нібы папырхнула, а татап заплакала.

«Куды пайсьці?»—падумаў Уладзік.

На вуліцы ён ужо быў; да таварышоў ісьці сорамна. Вельмі недарэчы згадаліся яму дзьве дзяўчынкі-ангелькі... Ён прайшоўся з кута ў кут па «агульным» і ўвайшоў у пакой Аўгусьціна Міхайлавіча. Тут моцна пахла этарным маслам і гліцэрынавым мылам. На стале, на вокнах і нават на зэдліках стаяла шмат бутэлячак, шклянчак і чарачак з рознаколернымі вадкасьцямі. Уладзік узяў са стала газэту, разгарнуў яе і прачытаў назву «Фігаро»... Ад газэты ішоў нейкі моцны і прыемны пах. Потым ён узяў са стала рэвольвэр...

— Кіньце, не ўважайце!—супакойвала ў суседнім пакой настаўніца музыкі татап.—Ён яшчэ зусім малады! У яго гадох маладыя людзі заўсёды дазваляюць сабе залішняе. З гэтым трэба пагаджацца.

— Не, Аўгінья Андрэўна, ён занадта раздураны!—пявучым голасам гаварыла татап.—Над ім няма старэйшага, а я слабая і нічога не магу зрабіць! Не, я няшчасная!

Уладзік улажыў рулю рэвольвэра ў рот, абмацаў

нешта падобнае на курак ці цынгель і паціснуў пальцамі. Потым абмацаў яшчэ нейкі кант і яшчэ раз паціснуў. Выняўшы рулю з роту, ён абцёр яе аб крысо шынялю, агледзеў замок; за ўсё сваё жыццё ён ніколі ня браў у рукі зброі.

— Здаецца, гэта трэба падняць...— меркаваў ён.— Так, здаецца...

У «агульны» ўвайшоў Аўгусьцін Міхайлавіч і, рагочучы, пачаў апавядаць пра нешта. Уладзік зноў улажыў рулю ў рот, сьціснуў яе зубамі і паціснуў нешта пальцам. Грымнуў стрэл... Нешта з страшнаю сілаю ўдарыла ўладзіка па патыліцы, і ён паваліўся на стол, проста ў чаркі і ў бутэлькі тварам. Потым ён пабачыў, як яго нябожчык бацька ў цыліндры з шырокаю, чорнаю стужкаю, якую насіў у Мэнтоне ў знак жалобы па нейкай даме, раптам схапіў яго абедзьвюма рукамі, і абодвы яны паляцелі ў нейкую вельмі цёмную, глыбокую прорву.

Потым усё перамяшалася і знікла...

КНЯГІНЯ

У вялікую, так званую, «Чырвоную» браму N-скага мужчынскага кляштару ўехала брычка, запрэжаная чацьвёркаю сытых, прыгожых коняй; іераманахі і служкі, што згуртаваўшыся стаялі каля дваранскае паловы гасьціннага корпусу, яшчэ здалёк па фурману і па конях пазналі ў даме, што сядзела ў брычцы, сваю добрую знаёмую, княгіню Веру Гаўрылаўну.

Стары лёкай у ліўрэі скокнуў з перадка і дапамог княгіні выйсьці з брычкі. Яна падняла цёмны вэлюм і не сьпяшаючыся падыйшла да ўсіх іераманахаў на бласлаўленьне, потым ласкава кінула служкам і па-йшла да пакояў.

— Што, занудзіліся без свае княгіні?—гаварыла яна манахам, што ўносілі яе рэчы.—Я ў вас цэлы месяц ня была. Ну от прыехала, глядзеце на сваю княгіню. А дзе айцец архімандрыт? ¹⁾ Божа мой, я памру ад нецярыплівасьці! Слаўны, слаўны стары! Вы павінны ганарыцца, што ў вас гэтакі архімандрыт.

Калі ўвайшоў архімандрыт, княгіня ў захапленьні ўскрыкнула, злажыла на грудзёх рукі і падышла да яго на бласлаўленьне.

¹⁾ Начальнік кляштару.

— Не, не! Дайце мне пацалаваць!—сказала яна, хапаючы яго за руку і прагавіта цалуючы яе тры разы.—Як я рада, сьвяты айцец, што нарэшце бачу вас! Вы, мусіць, забыліся пра сваю княгіню, а я кожную хвіліну думкамі жыла ў вашым любым кляштары. Як у вас тут добра! У гэтым жыцьці для бога, воддаль ад тлумнага сьвету, ёсьць, нейкая асаблівая прыгожасьць, сьвяты айцец, якую я адчуваю ўсёю душою, але перадаць словамі не магу.

У княгіні пачырванелі шчокі і ў вачох сталі сьлёзы. Гаварыла яна бесьперапынна, палка, а архімандрыт, стары, гадоў 70, сур'ёзны, няпрыгожы і сарамяжлівы, маўчаў, толькі зрэдзь часу адказваў каротка і па-вайсковаму:

— Так точна, ваша яснавяльможнасьць... Слухаю-с... Разумею-с.

— Доўга будзеце ласкавы прабыць у нас?

— Сёньня я пераначую ў вас, а заўтра паеду да Клаўдзі Мікалаеўны—даўно ўжо мы з ёю ня бачыліся, а паслязаўтра зноў да вас і пажыву дні тры—чатыры. Хачу ў вас адпачыць душою, сьвяты айцец...

Княгіня любіла гасьціць у N-скім кляштары. За апошнія два гады яна агледзіла гэтае месца і прыяжджала сюды амаль кожны летні месяц і жыла дні са два, тры, а часамі і цэлы тыдзень. Нясьмелыя служкі, цішыня, нізкая столь, пах кіпарысу, небагатая закуска, танныя фіранкі на вокнах—усё гэта кранала яе, расчульвала і рабіла здатнай да сузіраньня і добрых думак. Досыць ёй было пабыць у пакоях паўгадзіны, як ёй пачынала здавацца, што яна таксама нясьмелая і

небагатая, што і ад яе пахне кіпарысам; мінулае адыходзіла кудысьці ў даль, траціла сваю цану, і княгіня пачынала думаць, што, не зважаючы на свае 29 гадоў, яна вельмі падобна на суровага архімандрыта і таксама, як ён, радзілася не для багацьця, не для зямной славы і каханьня, а для жыцьця ціхага, захаванага ад сьвету, змрочнага, як пакоі.

Бывае так, што ў цёмную келью посьніка, што захапіўся малітваю, раптам ненарокам зазірне прамень, ці сядзе ля вакна кельлі птушка і запые сваю песьню; суровы посьнік мімаволі ўсьміхнецца, і з яго грудзей, з-пад цяжкага смутку пра грахі, як з-пад каменю, раптам паліецца ручаінаю ціхая, бязгрэшная радасьць. Княгіні здавалася, што яна прыносіла з сабою зьне гэгкую-ж радасьць, як прамень ці птушка. Яе ветлівая, вясёлая ўсьмешка, ціхі погляд, голас, жарты, наогул уся яна, маленькая, з пекнаю постацьцю, у простае чорнае вопратцы, сваім зьяўленьнем мусіла выклікаць у простых, суровых людзей пачуцьцё расчуленае радасьці, кожны, пазіраючы на яе, мусіў думаць: «бог паслаў нам анёла»... І адчуваючы, што кожны мімаволі думае гэта, яна ўсьміхалася яшчэ больш ветла і старалася быць падобнай да птушкі.

Напіўшыся гарбаты і адпачыўшы, яна вышла паспацыраваць. Сонца ўжо спусьцілася. Ад кляшторнага гародчыку павеяла на княгіню водырнаю вільгацьцю толькі-што палітае рэзэды, з царквы пачуліся ціхія сьпевы мужчынскіх галасоў. Сьпевы гэтыя здалёк здаваліся вельмі прыемнымі і сумнымі. Правілася ўсяночная. У цёмных вокнах, дзе ціха мігцелі аганькі

лампадак, у сьценах, у постаці старога манаха, што сядзеў на цвінтары, ля абраза з скарбонкаю, было напісана столькі ціхамірнасьці, спакою, што княгіні чамусьці захацелася плакаць...

А за брамаю, у прысадах, паміж сьцяною і бярозамі, дзе стаяць лаўкі, быў ужо зусім вечар. Паветра цямнела шпарка-шпарка... Княгіня прайшлася прысадамі, селя на лаўку і задумалася.

Яна думала пра тое, што добра было-б ўсё жыцьцё пражыць у гэтым кляштары, дзе жыцьцё ціхае і спакойнае, як летні вечар; добра было-б забыцца зусім на няўдзячнага, распуснага князя, пра сваю вялізарную маемасьць, пра крэдытораў, якія турбуюць яе кожны дзень, пра свае няшчасці, пра пакаёўку Адарку, у якой сёння ўвечары быў гарэзны выгляд твару. Добра было-б ўсё жыцьцё сядзець тут на лаўцы і між бяроз глядзець, як унізе пад гарою клоччам плавае вячэрні туман, як далёка-далёка над лесам чорнай хмаркаю, падобнай на вэлюм, лятуць на начлег гракі, як два служкі—адзін конна на буланым кані, другі пяхотам гоняць коні на начлег і, узрадаваўшыся волі, дурэюць, як малыя дзеці; іх маладыя галасы звонка адгукаюцца ў нярухомым паветры і можна разабраць кожнае слова. Добра сядзець і прыслухоўвацца да цішыні: ці вецер дзьмухне і кране верхавіны бяроз, ці жаба зашастае ў леташнім лісьці, ці за сьцяною званіцы часы прабуюць чвэртку... Сядзець-бы нярухома, слухаць і думаць, думаць, думаць...

Недалёка прайшла старая з клункам... Княгіня падумала, што добра было-б спыніць гэтую старую і ска-

заць ёй што-небудзь ласкавае, шчырае, дапамагчы ёй... Але старая ні разу не азірнулася і схавалася на рагу.

Пачакаўшы, у прысадах паказаўся высокі мужчына з сіваю барадою і ў саламяным капялюшы. Падышоўшы да княгіні, ён скінуў капялюш і пакланіўся, і па яго вялікай лысіне і вострым гарбатым носе княгіня пазнала доктара Міхася Іванавіча, які, гадоў пяць назад, служыў у яе ў Дубаўках. Яна ўспомніла, што нехта ёй казаў, што летась у гэтага доктара памерла жонка, і ёй захацелася сказаць яму што-небудзь ласкавае, выказаць яму сваё спачуванне.

— Доктар, вы, мусіць, мяне не пазнаеце?—спытала яна, ветліва ўсьміхаючыся.

— Не, княгіня, пазнаў,—сказаў доктар, скідаючы яшчэ раз капялюш.

— Ну, дзякуй, а я ўжо думала, што і вы забыліся пра сваю княгіню. Людзі помняць толькі сваіх ворагаў, а на сяброў забываюцца. І вы прыехалі памаліцца?

— Мой абавязак начаваць тут кожную суботу. Я тут лячу.

— Ну, як маецеся?—спытала княгіня, уздыхаючы.—Я чула, у вас памерла жонка! Якое няшчасьце!

— Так, княгіня, для мяне гэта вялікае няшчасьце.

— Што рабіць! Мы павінны паслухмяна цярпець няшчасці. Бяз божае волі ніводзін волаз ня падае з галавы чалавека.

— Так, княгіня.

На ветлівую, лагодную ўсьмешку княгіні і яе ўздыкі доктар адказваў холадна і суха: «так, княгіня». І выгляд твару ў яго быў халодны, сухі.

«Што-б яшчэ гэтае сказаць яму?»—падумала княгіня.

— Як даўно такі мы з вамі ня бачыліся!—сказала яна.—Пяць гадоў! За гэты час колькі вады ў мора сплыло, колькі нарабілася зьмен, нават падумаць страшна! Вы ведаеце, я замуж вышла... З графіні зрабілася княгіняю. І ўжо ўправілася ўзяць разлуку з мужам.

— Так, я чуў.

— Шмат бог даў мне гора зазнаць! Вы, мусіць, таксама чулі, я зусім зьбяднела. За даўгі майго няшчаснага мужа прадалі ў мяне Дубаўкі, і Кір'якова, і Софіна. Засталіся ў мяне адны Баранава ды Міхальцова. Страх бярэ, як азірнешся назад: колькі зьмен, няшчасцяў розных, колькі памылак!

— Але-ж, княгіня, шмат памылак.

Княгіня крыху здэтанавалася. Яна ведала свае памылкі: усе яны былі да таго інтымныя, што ўсяго адна яна магла думаць і гаварыць пра іх. Яна ня ўтрымалася і спытала:

— Вы пра якія памылкі думаеце?

— Вы згадалі пра іх, значыцца ведаеце...—адказаў доктар і ўсьміхнуўся.—Што-ж пра іх гаварыць!

— Не, скажэце, доктар. Я буду вам вельмі ўдзячнай! І, калі ласка, не цырымоньцеся са мною. Я люблю слухаць праўду.

— Я вам ня судзьдзя, княгіня.

— Ня судзьдзя! Якім вы тонам гаворыце, значыцца, ведаеце нешта. Скажэце!

— Калі хочаце, дык калі ласка. Адно, на жаль, я ня ўмею гаварыць і мяне не заўсёды можна зразумець.

Доктар падумаў і пачаў:

— Памылак шмат, але, уласна кажучы, галоўная з іх, на маю думку, гэта агульны настрой, якім... які панаваў ува ўсіх вашых маэнтках. Бачыце, я ня ўмею выказацца. Значыцца галоўнае—гэта нялюбасць, агіда да людзей, што адчувалася проста ва ўсім. На гэтай агідзе ў вас была заснована ўся сыстэма жыцця. Агіда да чалавечага голасу, да абліччаў, да паглыц, крокаў... адным словам, да ўсяго, што складае чалавека. Каля ўсіх дзвярэй і на ўсходцах стаяць сытыя, няветлівыя гультай-гайдукі¹⁾ у ліўрэх, каб ня пушчаць у дом няпрыстойна прыбраных людзей; у прадпакоі стаяць крэслы з высокімі плечкамі, каб у час балляў і прыйма лёкаі ня пэцкалі патыліцамі шпалераў на сьценах; ува ўсіх пэкоях шурпатыя дываны, каб ня было чуваць людзкіх крокаў; кожнаму, хто ўвойдзе, абавязкова наперад гавораць, каб ён гаварыў цішэй і менш і каб не гаварыў таго, што можа мець дрэнны ўплыў на выбражэньне і нэрвы. А ў вашым габінэце не падаюць чалавеку рукі, ня просяць яго сесьці, таксама, як цяпер вы не падалі мне рукі і не запрасілі сесьці...

— Калі ласка, калі хочаце!—сказала княгіня, працягваючы руку і ўсьміхаючыся.—Яшчэ злаваць за гэтакую драбязу...

— А няўжо я злую?—засьмяяўся доктар, але зараз

¹⁾ Гайдук—выяны лёкай.

жа пачырванеў, скінуў капялюш і, махаючы ім, загаварыў хутка.—Шчыра кажучы, я даўно ўжо чакаў здарэння, каб сказаць вам усё, усё... Гэта значыць я хачу сказаць, што вы глядзіце на ўсіх людзей панапалеонаўску, як на мяса, гарматам. Але ў Напалеона¹⁾ была хоць сякая-такая ідэя, а ў вас, апрача агіды, анічога!

— У мяне агіда да людзей!—усьміхнулася княгіня са здзіўленьнем, паціскаючы плячыма.—У мяне!

— Але, у вас! Вам трэба факты? Калі ласка! У Міхальцове ў вас жывуць з жабрацтва тры былыя вашы кухары, што пасьлеплі ў кухнях ад гарачыні ваших печаў. Усё, што ёсьць на дзсятках тысяч ваших дзесцін здоровае, моцнае і прыгожае, усё ўзята вамі і вашымі падхлебнікамі ў гайдукі, лёкаі, фурманы. Усё гэта двуногае быдла выхавалася ў лёкайстве, аб'елася, зрабілася няветлівым, страціла чалавечае аблічча, адным словам... Маладых мэдыкаў, аграномаў, настаўнікаў, наогул інтэлігентных працаўнікоў, божа мой, адрываюць ад справы, ад сумленнае працы і прымушаюць за кавалак хлеба браць удзел ува ўсякіх лялечных комэдыях, што ад іх сорама робіцца кожнаму сумленнаму чалавеку. Іншы малады чалавек не праслужыць і трох гадоў, а ўжо робіцца двудушнікам, падлізьнікам, паклёпнікам... Добра гэта? Вашы кіраўнікі-палякі, гэтыя подлыя сачкі, усе гэтыя Казімеры ды Каэтаны гайсаюць з раніцы да ночы па дзсятках тысяч дзесцін і, каб вам унаравіць, стараюцца здзерці з аднаго

¹⁾ Наполеон I Бонапарт—французскі імператар.

вала тры скуру. Прабачайце, я кажу бяз сыстэмы, але гэта дармо! Просты народ у вас за людзей ня маюць. Дый тых князеў, графоў і архірэяў, што прыяжджалі да вас, вы прызнавалі ўсяго як дэкарацыю, а не як жывых людзей. Але галоўнае... Галоўнае, што мяне больш за ўсё абурала—мець больш мільёнаў і нічога не зрабіць для людзей, ані нічога!

Княгіня сядзела здзіўленая, спалоханая, пакрыўджаная, на ведаючы што сказаць і як трымацца. Ніколі раней з ёю не гаварылі гэтакім тонам. Няпрыемны, злосны голас доктара і яго нязграбная, заіклівая мова выклікалі ў яе вушах і галаве прарэзлівы, грукатлівы шум, потым-жа ёй пачало здавацца, што доктар, як робіць гэсты, б'е яе сваім капялюшом па галаве.

— Няпраўда!—сказала яна ціха, нібы просячы ласкі.—Для людзей я шмат што добрае зрабіла, гэта вы самі ведаеце!

— Ды годзе вам,—крыкнуў доктар.—Няўжо вы яшчэ дагэтуль маеце вашу дабрачынную дзейнасць за нешта сур'ёзнае і карыснае, а не за лялечную комэдыю? Бо гэта-ж была комэдыя ад пачатку да канца, гэта была гульня ў любасць да бліжняга, самая відэвочная гульня. І яе разумелі нават дзеці і дурныя бабы! Узяць хоць гэты ваш—як яго?—гасьцінны дом бязродных бабуль, дзе мяне вы прымусілі быць нечым накшталт галоўнага доктара, а самі былі ганароваю апякункаю. О, божа наш, што за ўстанова любая! Пабудавалі дом з паркетнаю падлогаю і з бандзеркаю на страсе, сабралі ў вёсках дзесятак старых і прымусілі іх

спаць пад байкавымі коўдрамі на прасьцірадлах з галандзкага палатна і есьці цукеркі.

Доктар злосна пырхнуў у капялюш і гаварыў далей хутка і заікаючыся:

— Была гульня! Ніжэйшыя чыны з прытулку хавуюць коўдры і прасьцірадлы пад замок, каб старыя ня пэцкалі—хай сьпяць, д'яблава насеньне, на падлозе! Старая не адважыцца ні на ложка сесьці, ні кафтан адзець, ні па гладкім паркеце прайсьціся. Усё захоўвалася да параду і хавалася ад старых як ад зладзеяў, а старыя цішком жабравалі і як дзень, як ноч прасілі бога, каб хутчэй уцячы з-пад арышту ад набожнага навучанья гэтых падлюг, каму вы даручылі наглядць старых. А вышэйшыя чыны што рабілі! Гэта проста дзіўна! Гэтак разы два на тыдзень, увечары, ляцяць трыццаць пяць тысяч кур'ераў і абвешчаюць, што заўтра княгіня, гэта значыць вы, будзеце ў прытулку. Гэта значыць, што заўтра трэба кідаць хворых, выбірацца і ехаць на парад. Добра, прыяжджаю. Старыя, прыбраныя ва ўсё чыстае і новае, пастаўлены ўжо ў шэрагі і чакаюць. Каля іх ходзіць адстаўны гарнізонны пацук—наглядчык са сваёю салодзенькаю, паклёпнічкаю ўсьмешкаю. Старыя пазяхаюць і пераглядаюцца, але наракаць баяцца. Чакаем. Ляціць малодшы кіраўнік. Праз паўгадзіны пасья яго старэйшы кіраўнік, потым галоўны кіраўнік канторы аканоміі, потым яшчэ хто-небудзь і яшчэ хто-небудзь... ляцяць бясконца! Ува ўсіх патаемныя, урачыстыя абліччы. Чакаем, чакаем, пераступаем з нагі на нагу, паглядаем на гадзіннікі—усё гэта ў мёртвай маўклі-

васьці, бо ўсе мы ненавідзім адзін аднаго і спародзі гатовы. Праходзіць гадзіна, другая і от, нарэшце, паказваецца здалёк хурманка і... і...

Доктар зайшоўся дробным сьмехам і выгаварыў тоненькім галаском:

— Вы выходзіце з хурманкі, і старыя ведзьмы, паводле каманды гарнізоннага пацука, пачынаюць сьпяваць...—«Коль славен наш господь в Сионе, не может изъяснить язык»... Ня кепска?

Доктар зарагатаў басам і махнуў рукою, нібы хочучы паказаць, што ад сьмеху ён ня можа слова вымавіць. Сьмяяўся ён цяжка, прарэзьліва, з моцна сьціснутымі зубамі, як сьмяюцца благія людзі, і паводле яго голасу, твару і бліскучых, трохі нахабных вачэй можна было зразумець, што ён пагарджаў і княгіню, і прыютам, і старымі. Ува ўсім, што ён гэтак нязграбна і недалікатна расказваў, ня было нічога сьмешнага і вясёлага, але рагатаў ён са здавальненьнем і нават з радасьцю.

— А школа?—усё гаварыў ён, цяжка дыхаючы ад сьмеху.—Помніце, як вы захацелі самі вучыць мужычых дзяцей. Мусіць надта добра вучылі, бо хутка ўсе хлапчукі разьбегліся, так што потым трэба было лупсаваць іх і наймаць за грошы, каб яны хадзілі да вас. А памятаеце, як вы захацелі ўласнымі рукамі пацьв з суслы дзеці ад грудзей, чые маткі працуюць на полі? Вы хадзілі па вёсцы і плакалі, што гэтых дзяцей няма вам на паслугі—усе маткі бралі іх з сабою ў поле. Потым стараста загадаў маткам па чарзе пакідаць сваіх дзяцей вам на пацеху! Дзіўная справа! Усе ўцякалі ад

ваших дабрачыннасьці, як мышы ад ката! А чаму гэта? Вельмі проста! Не таму, што народ у нас цёмны і няўдзячны, як вы тлумачылі заўжды, а таму, што ўва ўсіх вашых вымудрах, прабачце мне за выраз, ня было ні на шэлег любасьці і міласэрнасьці! Было адно ўсяго жаданьне забавляцца жывымі лялькамі і нічога іншага... Хто ня можа адрозьніваць людзей ад сабак-балонак, той не павінен займацца дабрачыннасьцю. Запэўніваю вас, паміж людзьмі і балонкамі—вялікая розьніца!

У княгіні моцна білася сэрца; у вушшу ў яе стукала і ўсё яшчэ ёй здавалася, што доктар б'е яе сваім капялюшом па галаве. Доктар гаварыў хутка, горача і няпрыгожа, заікаючыся і з лішнімі гэстамі, ёй было толькі зразумела, што з ёю гаворыць недалікатны, нявыхаваны, злосны, няўдзячны чалавек, але чаго ён хоча ад яе і пра што гаворыць—яна не разумела.

— Ідзеце!—сказала яна плаксівым голасам, падымаючы ўгору рукі, каб засланіць сваю галаву ад доктаравага капялюша.—Ідзеце!

— А як вы трымаецеся з сваімі падначаленымі!— Усё яшчэ абурваўся доктар.— Вы іх за людзей ня маеце і трэтыруеце¹⁾, як найгоршых шэльмаў. Напрыклад, дазвольце ў вас запытацца, за што вы мяне зволілі? Служыў дзесяць год вашаму бацьку, потым вам, сумленна, ня ведаў ні сьвятаў, ні водпускаяў, заслужыў тое, што ўсе на сто вёрст наўкола любяць мяне, раптам аднаго дня мне абвешчаюць, што я ўжо

1) Трэтыраваць — дрэнна абыходзіцца з кім-небудзь.

ня служу! За што? Дагэтуль не разумею! Я, доктар мэдыцыны, дваранін, студэнт Маскоўскага унівэрсытэту, у сям'і—бацька, гэткая дробная і нікчэмная сошка: што мяне можна пагнаць у каршэль без тлумачэньня прычыны! Нашто са мною цырымоніцца? Я чуў пасьяля, што жонка ў мяне ня пытаўшыся ціхенька хадзіла да вас разы тры прасіць за мяне, і вы яе ня прынялі ні разу. Кажуць, плакала ў прадпакоі. І я гэтага ніколі не дарую ёй, нябожчыцы! Ніколі!

Доктар сьціх і сашчапіў зубы, напружана прыгавоючы, што-б яшчэ гэтакае сказаць вельмі няпрыемнае, помсту якую... Ён нешта прыгадаў, і нахмураны, халодны твар яго раптам прасьвятлеў.

— Узяць хоць-бы вашы дачыненні да гэтага кляштару,—загаварыў ён прагавіта.—Вы ніколі нікога не шкадавалі і што сьвяцейшае месца, дык больш падстаў на тое, што яму прыходзіцца на арэхі праз вашу міласэрнасьць і анельскую лагоднасьць. Чаго вы езьдзіце сюды? Што вам тут у манахаў трэба, дазвольце нас папытаць? Што вам Гекуба, і што вы Гекубу? Зноў-жа забавка, гульня, зьдзек з чалавечай асобы і больш нічога. У манаскага бога вы-ж ня верыце, у вас у сэрцы свой уласны бог; да яго вы дайшлі сваім розумам на сьпірытычных¹⁾ сэансах; на абрады царкоўныя вы глядзіце з пагардаю, на мшу і на ўсяночную ня ходзіце, сьпіце да паўдня... Чаго вы сюды езьдзіце? У чужы кляштар вы ходзіце з сваім богам

¹⁾ Сьпірытызм—вера ў магчымасьць зносін з душамі нябожчыкаў.

і ўяўляеце, што кляштар мае гэта за вялікі гонар для сябе! Як-жа іначай! Вы папытайцеся от, паміж іншым, колькі каштуюць манахам вашы візыты. Вы былі ласкавы прыехаць сюды сёння ўвечары, а заўчора ўжо тут быў коньнік, высланы з аканоміі папярэдзіць, што вы сюды зьбіраецеся. Увесь дзень учора рыхтавалі вам пакоі і чакалі. Сягонья прыехаў авангард—нахабная пакаёўка, што ўвесь час бегае праз двор, шастае, чапляецца з пытаньнямі, дае загады... Трываць не магу! Сёння манахі ўвесь дзень былі напaгaтoвe, бо калі-ж вас ня сустрэнуць з цырымоніяй—бяда! Архірэю паскардзіцеся. «Мяне, ваша правялебнасьць, манахі ня любяць. Ня ведаю, чым я іх угнявіла. Праўда, я вялікая грэшніца, але-ж я гэтакая няшчасная!» Ужо аднаму кляштару быў праз вас наганяй. Архімандрэў заняты, зучоны чалавек, у яго і хвіліны няма вольнае, а вы ўвесь час патрабуеце яго да сябе ў пакоі. Ніякае павагі ні да старасьці, ні да годнасьці. Хай сабе ахвяроўвалі-б шмат, ня гэтак ужо крыўдна было-б, але-ж за ўвесь час манахі ад вас і ста рублёў не атрымалі.

Калі княгіню турбавалі, не разумелі, крыўдзілі, і калі яна ня ведала, што ёй гаварыць і рабіць, дык звычайна пачынала плакаць і цяпер, урэшце, яна схавала твар і заплакала тонкім, дзіцячым галаском. Доктар сагтам сьціх—і паглядзеў на яе. Твар яго пацямянеў і зрабіўся суровым.

— Даруйце мне, княгіня, — сказаў ён глуха. — Я падаўся злоснаму пачуцьцю і забыўся. Гэта нядобра.

І, сарамліва кашлянуўшы, забыўшыся надзець капялюш, ён хутка адышоў ад княгіні.

На небе ўжо мігцелі зоркі. Мабыць з таго боку кляштару ўзыходзіў месяц, бо неба было чыстае, празрыстае і кволае. Удоўж белай кляштарнай сьцяны ціха праляталі кажаны.

Гадзіннік марудна выбіў тры чвэрткі на нейкую гадзіну, мусіць дзевятую. Княгіня ўстала і ціха пайшла да брамы. Яна адчувала сябе пакрыўджанаю і плакала, і ёй здавалася, што і дрэвы, і зоркі, і кажаны шкадуюць яе; і гадзіннік біў так мэлэдыйна толькі каб выказаць ёй сваё спачуваньне. Яна плакала і думала пра тое, што добра было-б ёй на ўсё жыцьцё пайсьці ў кляштар. У ціхіх летніх вечары яна шпацыравала-б адзінока ў прысадах, пакрыўджаная, абражаная, незразумелая людзям, і ўсяго адзін бог ды зоркае неба бачылі-б сьлёзы пакутніцы. У царкве яшчэ ішла ўсяночная. Княгіня спынілася і прыслухалася да сьпеваў; як добра гэтыя сьпевы гучэлі ў нярухомым, цёмным паветры! Як прыемна пад гэтыя сьпевы плакаць і пакутаваць!

Прышоўшы дадому ў пакоі, яна зірнула ў люстэрка на свой заплаканы твар і папудрылася, потым села вячэраць. Манахі ведалі, што яна любіць марынаваную чачугу, дробныя грыбкі, малагу і простыя мядовыя пернікі, што ад іх у роце пахне кіпарысам, і ўсякі раз, як яна прыяжджала, падавалі ёй усё гэта. Княгіня ела грыбкі, запівала іх малагаю і лятуцела пра тое, як яе дарэшты зьбедняць і пакінуць, як усе яе кіраўнікі, прыказчыкі, канторшчыкі і пакаёўкі, каму яна гэтак

шмат добра зрабіла, здрадзяць ёй і пачнуць грубіяніць, як усе людзі, колькі іх ёсьць на зямлі, будуць нападць на яе, пляткарыць, сьмяяцца, яна адмовіцца ад свае княскае годнасьці, ад раскошы і грамады, пойдзе ў кляштар, і ніколі ніводным словам ня ўпікне; яна будзе маліцца за ворагаў сваіх, і тады ўсе раптам зразумеюць яе, прыдуць да яе прасіць прабачэньня, але ўжо будзе позна.

А пасьяля вячэры яна стала ў кутку перад абразом на каленкі і прачытала два разьдзелы з эвангелья. Потым пакаёўка паслала ёй ложка, і яна лягла спаць. Пацягваючыся пад белаю коўдраю, яна соладка і глыбока ўздыхнула, як уздыхаюць паплакаўшы, заплюшчыла вочы і стала засынаць...

Раніцаю яна прачнулася і зірнула на свой гадзіннічак: была палавіна на дзевятую. На дыване каля ложка цягнулася рузкая яскравая паласа сьвятла ад променя, што ішоў з вакна і крыху асьвятляў пакой. За чорнаю фіранкаю на вакне шумелі мукі.

— Рана!—падумала княгіня і заплюшчыла вочы.

Пацягваючыся і песьцячыся ў ложку, яна прыгадала ўчарашняе спатканьне з доктарам і ўсе тых думкі, з чым учора заснула; прыгадала, што яна няшчасная. Потым прыгадаўся ёй яе муж, што жыве ў Пецярбурзе, кіраўнікі, дактары, суседзі, знаёмыя чыноўнікі... Доўгі шэраг знаёмых мужчынскіх абліччаў прамільгнуў у яе выябражэньні. Яне ўсьміхнулася і падумала, што каб гэтым людзям было даступна да яе душы і яны змаглі зразумець яе, дык усе яны былі-б ля яе ног.

Была чвэртка на дванаццатую, як яна паклікала пакаёўку.

— Давайце, Адарка, адзявацца,—сказала яна мло-на.—Але спачатку ідзеце скажэце, каб запрэгли коні. Трэба да Клаўдзі Мікалаеўны ехаць.

Вышаўшы з пакояў, каб сесці на брычку, яна прыжмурылася ад яскравага дзеннага сьвятла і засьмя-ялася ад здавальненьня: дзень быў надзвычайна доб-ры! Аглядаючы прыжмуранымі вачыма манахаў, што сабраліся ля ганку праводзіць яе, яна ветліва заківала галаву і сказала:

— Бывайце, мае сябры! Да пасьязаўтрага!

Яе прыемна здзівіла, што разам з манахамі каля ганку быў і доктар. Твар яго быў зблажэлы і сурьвы.

— Княгіня,—сказаў ён, здымаючы капялюш і віна-вата ўсьміхаючыся,—я ўжо даўно чакаю вас тут. Да-руйце, кзлі ласка... Нядобрае пачуцьцё помсты заха-піла мяне ўчора і я нагаварыў вам... глупства. Адным словам, я прашу прабачэньня...

Княгіня ветліва ўсьміхнулася і падала да яго губ-руку. Ён пацалаваў і пачырванеў.

Хочучы быць падобнай на птушку, княгіня скака-нула ў брычку і заківала галавою ўва ўсе бакі. На-душы ў яе было весела, сьветла і цёпла, і сама яна адчувала, што яе ўсьмешка нязвычайна ласкавая мяк-кая. Калі брычка пад'ехала да брамы, потым па пыль-най дарозе каля хат і садоў, каля доўгіх чумацкіх абозаў і багамолаў, што ішлі чарадою ў кляштар, яна ўсё яшчэ жмурылася мякка і ўсміхалася, яна думала пра тое, што няма вышэйшай асалоды, як усюды пры-

носіть з сабою цяпльню, сьвятло і радасьць, праба-
чаць крыўды і ветліва ўсьміхацца ворагам. Мужыкі,
што страчаліся, кланяліся ёй, брычка мякка шастала,
з-пад колаў вярнулi хмары пылу, а вецер імчаў іх на
залацістае жыта, і княгіні здавалася, што яе цела
дзэгаецца не на падушках брычкі, а на хмарах, і што
сама яна падобная на лёгкую, празрыстую хмару.

— Якая я шчасьлівая!—шаптала яна, заплюшчваю-
чы вочы.—Якая я шчасьлівая!

Б Я Д А

Дырэктара гарадзкога банку, Пятро Сымонавіча, бухгалтара, яго памощніка і двух членаў адаслалі ўночы ў вастрог. На другі дзень пасля перапуду купец Аўдзееў, член рэвізійнае камісіі банку, сядзеў з сябрамі дома ў краме і гаварыў:

— Так, значыцца, бог хоча. Ад лёсу не ўцячэш. Цяпер от мы ікрою закусваем, а заўтра, глядзіш—вастрог, торба, а хоць і сьмерць. Усяк бывае. Узяць, напрыклад, хоць Пятро Сымонавіча...

Ён гаварыў і жмурыў свае п'яныя вочкі, а сябры выпівалі, закусваючы ікрою, і слухалі. Апісаўшы сорам і бездапаможнасьць Пятро Сымонавіча, што яшчэ ўчора быў моцны і ўсімі паважаны, Аўдзееў гаварыў болей, уздыхаючы:

— Адрыгнуцца кату мышыныя сьлёзкі. Так ім, шэльмам, і трэба: умелі, курыныя дзеці, рабаваць, дык няхай жа цяпер адказваюць.

— Глядзі, Іван Данілавіч, каб і табе ня прышлося!—заўважмў адзін з сяброў.

— А мне за што?

— А от за што? Тыя рабавалі, а рэвізійная камісія дзе была? Глядзі-ж, ты падпісваў справаздачы?

— Бачыш, цяжкая справа!—усьміхнуўся Аўдзееў.—
Падпісваў. Насілі мне ў краму справаздачу, ну і пад-
пісваў. Хіба я разумею? Мне што ні дай, я на ўсім
расьпішуся. Напішы ты цяпер, што я чалавека зарэ-
заў, дык я і гэта падпішу. Не пара мне разьбіраць, ды
і ня бачу без акулераў.

Пагаварыўшы пра банкруцтва банку і пра лёс Пятро
Сымонавіча, Аўдзееў і яго сябры пайшлі на пірог да
знаёмага, а ў таго гэнага дня была імяніньніца жонка.
На імянінах усе госьці гаварылі толькі пра банкруцтва
банка. Аўдзееў гарачыўся больш за ўсіх і запэўніваў,
што ён даўно ўжо пачуваў гэта банкруцтва і яшчэ
гады два як ведаў, што ў банку ня зусім чыста. Пакуль
елі пірог, ён расказваў пра дзсятка супроцьзаконных
операцый, што яму былі вядомы.

— Калі вы ведалі, дык чаму-ж вы не данесьлі?—
спытаў яго афіцэр, што быў на імянінах.

— Ня я адзін, увесь горад ведаў...—усьміхнуўся
Аўдзееў.—Дый няма часу па судах хадзіць. Ну іх!..

Адпачыўшы пасья пірага, ён папалуднаваў і яшчэ
раз адпачыў, потым выбраўся на ўсяночную ў сваю
царкву, дзе быў за стараству; пасья ўсяночнае зноў
пайшоў на імяніны і да самае поўначы гуляў у прэфэ-
ранс. Відаць, усё было спакойна.

Калі-ж пасья поўначы Аўдзееў вярнуўся дадому,
кухарка, што адчыняла яму дзьверы, была блядая, уся
калацілася і не магла вымавіць ніводнага слова. Яго
жонка, Альжбэта Цімохаўна, выкармленая, старая,
з распушчанымі сівымі валасамі, сядзела ў залі на ка-
напе, калацілася ўсім целам і, як п'яная, бяз сэнсу

вадзіла вачыма. Каля яе з шклянкаю вады мітусіўся гэтак сама бляды і надта ўхваляваны старэйшы сын яе, гімназісты Васіль.

— Што гэта?—спытаўся Аўдзееў і злосна скасіўся на печ. (Яго сям'я часта пакутвала ад чаду).

— Толькі што сьледчы з паліцыяй прыходзіў...— адказаў Васіль.—Вобыск рабілі.

Аўдзееў паглядзеў наўкола сябе. Шафы, камоды, сталы—па ўсім знаць было, што рабілі вобыск. Хвіліну Аўдзееў пастаяў нярухома, як аслупянелы, нічога не разумеючы, потым усё ў яго ў сярэдзіне закалацілася і зрабілася цяжкое, левая нага сшэрхла і ён, ня вытрываўшы ад дрыжыкаў, лёг ніц на канапу; яму чуваць было, як пераварочвалася яго нутро і як непаслухмяная левая нага стукала па сьпінцы канапы.

За якія дзьве-тры хвіліны ён прыгадаў усё сваё мінулае, але не знайшоў ніводнай гэтакай віны, што-б варта было ўвагі судовае ўлады.

— Усё гэта адно глупства...—казаў ён, устаючы.— Гэта, мабыць, на мяне паклёп узлажылі. Трэба будзе заўтра скаргу падаць, каб яны не адважыліся гэта самае...

На другі дзень раніцою, пасья бяссоннай ночы, Аўдзееў, як заўсёды, пайшоў у сваю краму. Пакупцы паведамлілі яго, што ў тую ноч прокурор адаслаў у вастрог яшчэ таварыша дырэктара і справавода банку. Гэта вестка не турбавала Аўдзеева. Ён быў пэўны, што на яго ўзлажылі паклёп і што калі ён сёння падасьць скаргу, дык сьледчаму пападзе за ўчарашні вобыск.

А дзiesiąтай гадзіне ён пабег да сакратара ўправы, што быў адзіным адукаваным чалавекам ува ўсёй управе.

— Уладзімер Сьцяпанавіч, што-ж гэта за фасон?— пачаў ён, нагнуўшыся да вуха сакратара.— Людзі кралі, а я-ж тут прычым? З якое рацыі? Любы чалавек,— зашаптаў ён,— уночы-ж у мяне вобыск быў! Дальбог.— Пашалелі яны, ці што? За што мяне чапаць?

— А за тое, што ня трэба быць бараном,— спакойна адказаў сакратар.— Перш чым падпісваць, трэба было глядзець...

— Што глядзець? Ды глядзеў-бы я ў гэтыя справаздачы хоць тысячу гадоў, я ўсё адно нічога не зразумею! Чорта лысага я зразумею! Які я бухгалтар? Мне насілі, я і падпісваў.

— Дазвольце. Акрамя гэтага, вы, як і ўся ваша камісія, дужа скомпроматаваны. Вы бяз жаднага забясьпечаньня ўзялі з банку 19 тысяч.

— Божа твая воля!— дзівіўся Аўдзееў.— Хіба я адзін вінен? Увесь-жа горад вінен. Я плачу процанты і аддам пазыку. А крамя таго, калі, скажам, шчыра казаць, хіба я сам узяў гэтыя грошы? Мне Пятро Сымонавіч уткнуў. Бяры кажа, бяры. Калі, кажа, не бярэш, дык значыцца нам не давяраеш і збоку трымаешся. Ты, кажа, бяры, бацьку млын пастаў. Я і ўзяў.

— Ну, от бачыце: так могуць меркаваць адны бараны. Ва ўсякім разе, сеньор, вы дарэмна хвалюецеся. Бяз суду вам, вядома, не абыйсьціся, але напайна вас апраўдаюць.

Роўны і спакойны тон сакратара супакоіў Аўдзеева. Вярнуўшыся дадому ў краму і знайшоўшы там сваіх сяброў, ён зноў выпіваў, закусваў ікрою і філэзофстваваў. Ён ужо амаль забыўся пра вобыск, і яго гурбавала ўсяго адна рэч, і яе ён ня мог не заўважыць: у яго неяк дзіўна шэрхла левая нага і чамусьці зусім не гравіў живот.

Увечары таго дня лёс аглушыў Аўдзеева яшчэ адным стрэлам: на надзвычайным пасяджэньні думы ва ўсіх банкаўцаў, у тым ліку і Аўдзеева, было адабрана права голасу, бо яны былі пад судом і сьледствам. Раніцою ён атрымаў паперу, дзе яму прапанавалі зараз-жа здаць пасаду царкоўнага старасты.

Потым Аўдзееў зьбіўся з ліку, так часта пачаў страляць у яго лёс, і ў яго хутка адзін за адным замільгалі дзіўныя, нябывалыя дні, і кожны дзень прыносіў з сабою які-небудзь новы сюрпрыз. Паміж іншым сьледчы прыслаў яму pozwу. Ад сьледчага вярнуўся ён дадому абражаны, чырвоны.

— Прычাপіўся, як з нажом да горла: нашто падпісваў? Падпісваў, от і ўсё! Хіба я знарок? Насілі ў краму, я і падпісваў. Я і чытаць-жа пісанага як сьлед не магу.

Прышлі нейкія маладыя людзі з бязуважнымі тварамі, запячаталі краму і апісалі ў доме ўсю мэблю. Думачы, што ўсё гэта інтрыга і, як раней, не адчуваючы за сабою ніякае віны, абражаны Аўдзееў пачаў бегаць па ўстановах і скардзіцца. Цэлыя гадзіны чакаў ён у прадпакоях, пісаў доўгія прашэньні, плакаў, сва-

рыўся. У адказ на яго скаргі прокурор і сьледчы гаварылі яму спакойна і слушна.

— Прыходзьце, калі вас паклічуць, а цяпер нам часу няма.

А іншыя адказвалі:

— Гэта ня наша справа.

Сакратар-жа, адукаваны чалавек, што, як здавалася Аўдзееву, мог-бы дапамагчы яму, толькі паціскаў плячыма і гаварыў:

— Вы самі вінаваты. Ня трэба быць бараном.

Стары клапаціўся, а нага шэрхла, як раней, і жыў вот травіў усё горш. Калі беспрацоўе прытаміла яго і стаў жадзён усяму, ён наважыў паехаць да бацькі ў млын, ці да брата і ўзяцца за мучны гандаль, але яго ня пусьцілі з гораду. Сям'я паехала да бацькі, а ён застаўся адзін.

Дні мільгалі за днямі. Без сям'і, бяз працы і бяз грошай, былы стараста, сталы і паважаны чалавек, цэлыя дні хадзіў па крамах сваіх сяброў, вышваў, закусваў і слухаў парады. Раніцамі і вечарамі ён, каб змарнаваць час, хадзіў у царкву. Гледзячы цялюткія гадзіны на абразы, ён не маліўся, а думаў. Сумленьне яго было чыстае, і сваё становішча тлумачыў ён памылкаю і непаразумьнем; на яго думку, усё гэтак сталася толькі таму, што сьледчыя і чыноўнікі маладыя і неспрактываваныя, яму здавалася, што каб які-небудзь стары судзьдзя пагаварыў з ім шчыра і палрабязна, дык усё увайшло-б у сваю каляіну. Ён не разумеў сваіх судзьдзяў, а судзьдзі, здавалася яму, не разумелі яго.

Дні беглі за днямі, і, нарэшце, пасьля доўгай, цяжкой цеганіны надышоў час суду. Аўдзеёў пазычыў 50 рублёў, узяў сьпірту на нагу і травіцы на страўнік, ды паехаў у той горад, дзе была судовая палата.

Суд ішоў паўтара тыдні. Увесь час суду Аўдзеёў стала і паважна, як гэта і належыць чалавеку шановаму і невінаватаму пакутніку, сядзеў сярод сваіх гаварышоў па няшчасьцю, слухаў і ані нічога не разумеў. Настрой у яго быў варожы. Ён злаваў, што яго доўга трымаюць у судзе, што нідзе нельга знайсці поснай яды, што абаронца не разумее яго і, як здавалася яму, гаворыць ня тое, што трэба. Судзьдзі, здавалася яму, судзілі ня так, як-бы трэ́ было. Яны ня бралі на Аўдзеёва амаль ніякай увагі, зьвярталіся да яго раз у тры дні, і пытаньні, што яны давалі яму, былі гэтакія, што, адказваючы на іх, Аўдзеёў усякі раз выклікаў у публіцы сьмех. Калі ён парываўся гаварыць пра свае страты і пра тое, што хоча спагнаць судовыя выдаткі, абаронца паварачваўся і рабіў незразумелую грывасу, публіка сьмяялася, а старшыня сурова заяўляў, што гэта да справы дачынення ня мае. У сваім апошнім слове ён сказаў ня тое і ня так, як яго вучыў абаронца, а зусім іншае, што таксама выклікала сьмех.

У тыя страшныя гадзіны, калі прысяжныя раіліся ў сваім пакоі, ён злосна сядзеў у буфэце і зусім ня думаў пра прысяжных. Ён не разумеў, чаго яны раяцца гэтак доўга, калі ўсё так зразумела, і што ім трэба ад яго.

Выгаладаўшыся, ён папрасіў лёкая даць яму чаго-небудзь таннага і поснага. За сорок капеек яму далі нейкай халоднай рыбы з моркваю. Ён зьеў і адразу

адчуў, як гэта рыба цяжкім камяком заходзіла ў яго жываце; пачало адрыгацца, пякотка пячы, балець...

Калі ён потым слухаў старшыню, што чытаў пы- тальныя пункты, нутро яго пераварачалася, цела аблі- валася халодным потам, левая нага шэрхла; ён ня слухаў, нічога не разумеў і надзвычайна пакутваў таму, што старшыню нельга слухаць седзячы ці лежачы. Нарэшце, калі яму і яго таварышом дазволілі сесці. Устаў прокурор судовае палаты і сказаў нешта незра- зумелае. Быццам з зямлі вырасьлі—зьявіліся аднекуль жандары з голымі шаблямі і абкружылі ўсіх абвіна- вачаных. Аўдзею загадалі ўстаць і ісьці.

Цяпер ён зразумеў, што яго абвінавацілі і ўзялі пад варту, але ён не спалохаўся і ня здзівіўся; у жываце быў гэтакі непарадак, што яму была зусім варта ня ў голаве.

— Значыцца, нас цяпер ня пусьцяць у нумар?— папытаўся ён у аднаго з сваіх таварышоў.—А ў мяне ў нумары тры рублі грошай і непачатая чвэртка гар- баты.

Начаваў ён у прыватным доме, усю ноч адчуваў агіду да рыбы і думаў пра тры рублі і чвэртку гарбаты. Рана раніцаю, калі неба пачало сінець, яму загадалі апрануцца і ісьці. Два салдаты з штыхамі павялі яго ў вастрог. Ніколі ў іншы час гарадзкія ву- ліцы не здаваліся яму гэтакімі доўгімі і бясконцымі. Ішоў ён не тротуарам, а сярод вуліцы па талым, бруд- ным сьнягу. Нутро ўсё яшчэ ваявала з рыбаю, левая нага шэрхла; галёшы ён забыўся ці ў судзе, ці ў пры- ватным доме, і ногі яго мерзьлі.

Праз пяць дзён усіх абвінавчаных зноў павялі ў суд выслухаць прыгавар. Аўдзею дазнаўся, што яго прысудзілі выслась у Табольскую губэрню. І гэта не спалохала яго і ня здзівіла. Яму чамусьці здавалася, што суд яшчэ ня скончыўся, што цеганіна ўсё яшчэ цягнецца і што сапраўднага «вырашэньня» яшчэ ня было... Жыў ён у вастрозе і штодня чакаў гэтага вырашэньня.

Толькі паўгода пачакаўшы, калі прышлі да яго разьвітвацца жонка і сын Васіль, калі ён у худой, як жабрачка адзетай бабулі ледзь пазнаў сваю некалі сырую і сталую Альжбэту Трахімаўну, і калі замест гімназычнае вопраткі ўбачыў на сыне кароткую пацёртую жакетачку і паркалёвыя штаны, ён зразумеў, што лёс яго ўжо вырашаны і што, якое-б яшчэ ні было новае «вырашэньне», яму ўжо не вярнуць свайго мінулага. І ён уяршыню за ўвесь час суду і вастрогу сагнаў з свайго твару злосны выгляд і горка заплакаў.

